

Türkiye Tarımında Yapısal Değişme Örüntüleri, Terör ve Yerinden Olmuş Nüfusun Yeniden Kırsal Alana Dönüş Koşulları

Abdulkerim SÖNMEZ*

Giriş
Türkiye'nin Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde 1980'lerin ortalarından beri yaşanan terör olayları ile bağlantılı olarak gerçekleşen yerinden olma ya da yaygın olarak kullanılan tabirle zorunlu göç süreci ülkede sürüp giden tarımsal dönüşüm, kırsal göç, yerinden olma ve kentleşme süreçleriyle eklemleşmiş ve aşına olunan sorunlara yeni boyutlar katmıştır. Bir bütün olarak bugün yaşanan sorunlar ülkenin toplumsal, siyasal ve iktisadi yapıları için ciddi tehditler oluşturmaktadır. Bu nedenle, bir yanda terör kaynaklı yerinden olma sürecinden, diğer yanda ise genel iktisat politikaları ve toplumsal gelişme dinamiklerinden kaynaklanan tarımsal yapılardaki değişme ve gelişme örüntülerinin olgusal verilere dayalı olarak bir analizinin yapılması ülkenin önünde duran sorunlar ve imkanlar hakkında bir öngörü kazanılması ve yeni siyasaların şekillendirilmesine katkı sağlanması bakımından büyük önem taşımaktadır.

Bu çerçevede olarak, yerinden olmuş nüfusun rehabilitasyonu amacıyla uygulamaya konulmuş olan *Köye Dönüş ve Rehabilitasyon Projesi*'nin amaçladığı hedeflere ulaşabilme kabiliyetinin tarımsal yapıların içinde bulunduğu durum ve yerinden olmuş nüfusun geçirmekte olduğu değişme ve dönüşmeler ekseninde değerlendirilebilmesi özel önem taşımaktadır. Böyle bir çaba aynı zamanda Türkiye'de tarımsal-kırsal yapıların uzun erimli dönüşüm yol ve biçimleri hakkında yeniden bir değerlendirme yapmayı da ister istemez bir ihtiyaç olarak ortaya çıkarmaktadır. Ayrıca, bir yanda yerinden olma sürecinin ulus-

* Yrd. Doç. Dr. Hacettepe Üniversitesi Sosyoloji Bölümü.

lararası müdahaleye açık bir sorun haline gelmiş olması, diğer yanda ise tarımın dönüştürülmesinin Avrupa Birliği ile üyelik müzakere sürecinin önemli konularından biri olduğu dikkate alınacak olursa, böyle bir analizden müzakerelerin yürütülmesi esnasında dikkate alınabilecek bir takım öngörüler çıkarılması da mümkün görünmektedir.

Olgusal verilerin analizine geçmeden önce hem terör ve yerinden olma sürecinin biçim ve boyutları hem de bunların genel yapısal dönüşüm süreciyle önemli eklemleşme noktaları hakkında kısa bir betimlemede bulunmakta yarar vardır.

2. Yerinden Olma Süreci ve Kırsal-Tarımsal Yapılar

PKK'nın 1984 yılında askeri ve sivil hedeflere yönelik silahlı saldırıları Türkiye'de terör kaynaklı yerinden olma sürecinin başlangıcını oluşturur. Çok kısa bir süre içinde terörün nokta hedeflere saldırı yoluyla halkta korku uyandırmaktan bütün bir bölgeyi bir lojistik destek, güç ve egemenlik alanına dönüştürme hedefine yönelmesi ile birlikte özellikle kırsal alanın asayiş ve güvenliğinin olağan güvenlik örgütlenmesi yoluyla sağlanması ve sürdürülmesi önemli bir sorun olarak ortaya çıkmıştır. Bu durumun yarattığı asayiş ve güvenlik tehdidine karşı bir tedbir olarak hükümetler kırsal yerleşimlerin PKK saldırılarına karşı kendilerini korumalarına imkan verecek şekilde geleneksel köy koruculuğu sistemini paramiliter bir yapıya dönüştürerek yeniden örgütlenmişlerdir. Buna ek olarak, bu düzenlemenin etkin bir şekilde yeniden örgütlenemediği yerler ile PKK'nın kendisine lojistik destek sağlanması talebine karşı etkin bir şekilde direnme göstermeyen veya gösteremeyen kırsal yerleşimlerden gerekli görülenlerin boşaltılması uygulaması başlatmışlardır. Bu durum, birçok yerde kırsal nüfusu gece PKK yanlısı, gündüz güvenlik kuvvetleri yanlısı olarak davranmak gibi her bakımdan zor bir varoluş içine çekmiştir.

Öte yandan, kırsal alanda asayiş ve güvenliğin olağan usul ve vasıtalarla sürdürülemiyor oluşu, benzer durumlarda sık sık karşılaşıldığı üzere, ahlaki ve siyasal bir boşluk yaratmış ve bu boşluk çatışmaların yoğun olarak yaşandığı bölgelerde aileler, soy grupları veya aşiretler arasında bir şekilde sürüp giden güç mücadelelerinin ve eskinin çözümlenmeden bırakılmış sorunlarından kaynaklanan çatışmaların yeni bir kisve ile canlanmasına yol açmıştır. Dolayısıyla, yerinden olma sürecinin ardında sadece güvenlik güçleri ile PKK arasında meydana gelen çatışmalardan ve tarafların muhalif talep ve baskılarından isteyerek veya zorda kalarak uzaklaşmak gereği değil, fakat aynı za-

manda yerel ölçekte sürüp giden diğer çatışmalardan da isteyerek veya zorda kalarak uzaklaşmak gereği gibi iki katmanlı bir süreç vardır. Dahası, bu her iki çatışma biçiminin bütün bir bölgeye yayılması olağan iktisadi faaliyetlerin de çeşitli biçimlerde kesintiye uğraması ya da bunların ancak kısıtlı bir şekilde yürütülebilmesi sonucunu doğurmuştur. Bu bakımdan üzerinde en çok durulan engeller hükümetçe konulan mera-yaylalara çıkma yasakları ile boşaltılmış köylerin bazılarının mayınlanmasıdır.

Ancak, bundan daha önemlisi kırsal nüfusun kendi yerleşim birimleri içinde yürüttükleri olağan tarımsal üretim faaliyetleri ile kendi yerleşimleri dışında yürüttükleri gelir getirici diğer faaliyetler arasında kurmuş oldukları bağlantı ve dengelerin zorunlu olarak kesintiye uğraması veya bütünüyle kırılması olmuştur. Bunun bir sonucu olarak, örneğin, küçük bir arazi parçasını işlemek ile mevsimlik işgücü göçünden elde edilen gelirin birleştirilmesine dayalı bir iktisadi varoluş kırsal alanda yerleşim güvenli olmadığı için sürdürülemez bir varoluş haline gelmiştir. Bundan dolayıdır ki, terör kaynaklı yerinden olma sürecinin kitlevi bir vasa büründüğü yıllarda bile iktisadi etkenlerden kaynaklanan göç durmamış sadece ağırlığı geri plana düşmüş, aksine, çatışmaların nispeten kesildiği yıllarda iktisadi etkenlerin tetiklediği ya da zorladığı göçler tekrar ön plana geçmeye başlamıştır.

Meydana geldiği yer bakımından terör kaynaklı çatışmalar ve yerinden olma vakaları belli illerle sınırlı kalmıştır. Bu illerin başlıcaları Ağrı, Adıyaman, Bingöl, Bitlis, Diyarbakır, Elazığ, Hakkari, Mardin, Muş, Siirt, Şırnak, Tunceli ve Van'dır. Ancak, terörün toplumsal, siyasal ve iktisadi maliyet ve etkileri ülke ölçeğinde ele alınması gereken ve her ne açıdan bakılırsa bakılınsın çok ağır bir maliyettir. Ulusal düzeydeki bu ağır maliyet, ulusal bir siyasi, iktisadi ve toplumsal bütünün parçaları olarak aynı illerdeki tarımsal yapıların değişim ve dönüşümlerini ayrıca etkilemiştir.

Terör kaynaklı çatışmalardan ortaya çıkan toplumsal, siyasal ve iktisadi maliyeti hesaplamak şüphesiz ki, güç bir iştir. Ancak, mevcut kimi veriler yardımı ile durumu kısmen resmetmek mümkün görünmektedir. İlk olarak, terör kaynaklı çatışmalar sonucunda 2000 yılına kadar 35 binden daha fazla bireyin hayatını kaybettiği (Özcan, 2002'den aktaran Varol, 2006: 3) tahmin edilmektedir. Şimdilerde ise bu rakamın 40 bine yaklaştığı güncel haberlerde resmi yetkililerce telaffuz edilmektedir. İkinci olarak, konu hakkında yapılmış en yeni ve en kapsamlı bir çalışma olan *Türkiye Göç ve Yerinden Olmuş Nüfus Araştırması* sonuçlarına göre, ülke nüfusu içinde 2.7 milyon bireyin en son yaptığı göç etme eylemi Birleşmiş Milletler Örgütü'nün 'ülke içinde yerinden

olma' tanımına uygun düşmektedir. Bu nüfusun yaklaşık yarısının (yüzde 48.6'sı) yerinden olması ya da zorunlu göçü terör ve güvenlik kaynaklı etkenlerden, diğerlerinin ise aileler arası çatışmalar, toplumsal dışlamalar, ağa baskısı, bayındırlık projeleri, sel, deprem vb doğal etkenlerden kaynaklanmıştır. Aynı araştırmanın verilerine göre, terör ve terör kaynaklı çatışmalardan en çok etkilenmiş olan ve yukarıda adları belirtilen 14 ilden 1986 ile 2005 yılları arasında yerinden olan nüfusun 1,077,440 olduğu ve bunların 837,200'ünün (yüzde 77.7'si) kırsal kökenli oldukları tahmin edilmektedir. Bu nüfusun yüzde 32'si 1991 yılından önce, geriye kalan yüzde 68'i ise 1991 yılından sonra yerinden olmuştur. Terör ve terör kaynaklı çatışmalar nedeniyle yerinden olan bu nüfusun halen yüzde 10.1'inin aynı illerin başka kırsal yerleşim yerlerinde, yüzde 40.4'ünün aynı illerin kentsel merkezlerinde, yüzde 33.9'unun ülkenin güney ve batı yörelerindeki büyük kentlerin merkezlerinde² ve 15.6'sının ise yine bu sonraki kümede yer alan illerin kırsal alanlarında yaşadığı tahmin edilmektedir (Hacettepe Üniversitesi Nüfus Etütleri Enstitüsü, 2006: 59-60, 62).

Türkiye Göç ve Yerinden Olmuş Nüfus Araştırması'nda, terör ve terör kaynaklı çatışmalar sonucu yerinden olmuş nüfusun etnik, dinsel ya da dilsel vasıflarına ve PKK ya da güvenlik güçlerinin yerinden olma üzerindeki doğrudan etkilerinin ne olduğuna dair herhangi bir veri bulunmamaktadır. Bununla birlikte, daha önce Aile Araştırma Kurumunca yaptırılmış olan *Doğu ve Güneydoğu Anadolu'dan Terör Nedeniyle Göçeden Ailelerin Sorunları* çalışmasında: (1) araştırmada kapsanan ve kendilerinin terör ve güvenlik nedeniyle göç etmiş olduklarını beyan eden hanehalklarının yüzde 48.6'sının PKK tarafından, geriye kalanların ise güvenlik güçleri ve köy korucuları tarafından göç etmeye zorlandıkları, (2) PKK tarafından göç etmeye zorlanmış olanların yüzde 79'unun anadilinin Kürtçe'nin farklı lehçeleri, yüzde 10.8'inin anadilinin Türkçe ve bir o kadarının anadilinin ise Arapça olduğu, (3) kendilerinin güvenlik güçleri ve köy korucuları tarafından göç etmeye zorlanmış olduğunu beyan edenlerin ise yüzde 98.2'sinin anadilinin Kürtçe'nin farklı lehçeleri, geriye kalanların anadillerinin ise Türkçe ve Arapça olduğu rapor edilmektedir (Türkyılmaz ve diğ., 1998: 72, 121). Üçüncü olarak, yerinden olma ve kırsal göçün kırsal nüfus üzerindeki etkisi süreçten doğrudan etkilenmiş her ilde aynı düzeyde değildir. Örneğin, *1997 Köy Envanteri*³ (s. 160-1) verilerine göre, 1993

² Bu iller Ankara, İstanbul, İzmir, Bursa, Kocaeli, Manisa, Antalya, Mersin, Adana ve Malatya'dan oluşmaktadır.

³ Metin içinde bu ve Devlet İstatistik Enstitüsü tarafından yayımlanmış olan diğer veri kaynaklarına isimleri ile atıfta bulunulacaktır. Bu yayınlar Kaynakçada ayrı bir başlık altında sıralanmıştır.

ile 1997 yılları arasında kırsal göç ve yerinden olma süreci bu illerin kırsal yerleşimlerinde 1997 yılında meskun nüfusunun yaklaşık dörtte birine ulaşan bir nüfusu kırsal yerleşim dışına itmiştir. Bazı illerde bu şekilde dışarı itilmiş olan nüfus 1997 yılında meskun kırsal nüfusa eşit rakamlara ulaşmakta, hatta bir örnekte, Tunceli’de, meskun nüfusu aşmaktadır.

Dördüncü olarak, terörle askeri mücadele ulusal ekonomi üzerinde oldukça yıkıcı bir etki doğurmuştur. Bir tahmine göre, bu amaçla 2000’li yıllara kadar yapılan harcamaların yekunu 120 milyar ABD dolarını aşmış olup, bu miktar aynı dönem itibariyle ulusal borç stokunun yaklaşık olarak yarısına eşittir (Özcan, 2002’den aktaran Varol, 2006: 3). Terörle askeri mücadele için harcanan bu miktar ulusal borç stokunun artması ve süregelen enflasyonun ardında yatan en önemli etkenler arasında yer almaktadır. Devletin içine girdiği borçlanma sarmalı ve yüksek enflasyon önce 1994’te, ardından da 2000 ve 2001 yıllarındaki büyük iktisadi bunalımların hazırlayıcıları olmuşlar ve bu bunalımlar IMF kanalı ile yapılan dış borçlanmalar yoluyla aşılmaya çalışılmıştır. Terörle askeri mücadele için harcanan meblağın ulusal toplumsal ve iktisadi kalkınma için harcanmış olması halinde bugün nasıl bir tablo ile karşılaşabileceğimiz tahayyül etmek güç olmasa gerektir. Ancak, gelişmelerin aksi yönde seyretmiş olmasının sonuçları da aşıkardır. Nitekim, 1994 iktisadi bunalımının hemen ardından yürürlüğe konan tasarruf tedbirlerinden tarımın desteklenmesi için yapılan harcamalar da nasibini almışlar ve bunun bir sonucu olarak ulusal gıda politikası için temel öneme sahip olan hububat ve şeker pancarı ile tütün haricindeki tarımsal ürünler destekleme kapsamı dışına çıkarılmış ve tarıma verilen doğrudan destek miktarında önemli bir daralma meydana gelmiştir (bak. Devlet Planlama Teşkilatı, 2000: 26; Günaydın, 2005: 153).

Türkiye’de devletin tarıma verdiği destek şüphesiz ki, destekleme alımları ile sınırlı değildir. Aksine, gübre, ilaç, tohumluk, damızlık hayvan gibi girdi destekleri; yıllık üretimin sürdürülmesi için kullanılan çevirme kredisi, uzun dönemli yatırım kredileri, teçhizat ve makine satın alımı için verilen krediler, ihracat kredisi; araştırma, eğitim ve yayım hizmetleri gibi daha birçok alanda tarıma *doğrudan* destek verilmektedir (bak. Devlet Planlama Teşkilatı, 2000: 25-37). Tarıma her yıl verilen toplam desteğin parasal miktarı, 1990’lı yıllarda yıllık tarımsal üretim değerinin üçte birine yakın bir düzeyde seyretmiş olup, bu bakımdan destek nispeti en azından OECD ülkelerinde verilen destek ile yaklaşık olarak aynı düzeydedir. Ancak, aynı dönemde tarıma verilen toplam destek miktarının GSMH’ya oranı Türkiye’de yıllık yüzde 6-8 arasın-

da değişirken OECD ve AB ülkeleri, ABD ve Japonya'da yüzde 1-1.5 arasında değişmiştir (Devlet Planlama Teşkilatı, 2000: 38). Dolayısıyla, Türkiye'nin tarıma verdiği destek tarımsal üretim değeri dikkate alındığında, gelişmiş ülkelerin kendi ulusal tarımlarına verdikleri toplam desteğe yakın, ancak GSMH'ya nispetle yaklaşık 5 kat daha yüksekte seyretmiştir.

Tasarruf Tedbirleri kapsamında destekleme kapsamının daraltılmasını 1995 yılında imzalanan Dünya Ticaret Örgütü Tarım Anlaşması'ndan doğan yükümlülükler izlemiştir. 1995 anlaşması, destekleme alımı, girdi sübvansiyonu, gümrük vergileri ve kotaları ve ihracat sübvansiyonu gibi uygulamalardan kaynaklanan tarımı koruma uygulamalarının ülkelerin gelişmişlik düzeyini dikkate alarak izleyen on yıllık süre içerisinde azaltılmasını ve bu suretle dünya ölçeğinde tarım ürünlerinin ticaretinin de serbest rekabet kuralları çerçevesinde yürütülebileceği bir ortam oluşturulmasını amaçlamaktadır (Akder, 2005: 14-15). Türkiye bu anlaşmaya gelişmekte olan ülke statüsünde girmiştir ve "...hayvancılık ürünleri, çay, tahıllar, buğday unu, şeker, domates ve işlenmiş tütün gibi ürünlerde indirimde yüksek gümrük vergilerinden başlamış, net ithalatçı olunan ürünlerde ve ihracata dönük sanayi ara mallarında düşük tarife oranlarında yüksek indirim tercih edilmiştir. Örnek olarak, bitkisel yağlar, ipek ve pamuk sayılabilir" (Akder, 2005: 16). İhracat sübvansiyonlarındaki azaltmalar söz konusu olduğunda ise 44 ürün ya da ürün grubunda azaltma yapmayı taahhüt etmiş (Akder, 2005: 16) ancak "... bütçe zorlukları nedeniyle zaten kullanmadığı dışsattım sübvansiyonlarının indirgenmesi hükümlerinden olumsuz etkilenmemiştir" (Günaydın, 2005: 152).

1990'lı yıllarda tarımsal yapıları etkilemeye başlayan bir başka gelişme Türkiye'nin Avrupa Birliği ile üyelik müzakerelerine giden sürecinin daha bir somutluk kazanması ve bu çerçevede tarımsal yapıların Avrupa Birliği tarımsal yapı ve politikaları ile uyumlu hale getirilmesi gereğidir. Bu yöndeki gelişmelerin ulusal tarımsal yapılarda 1991 ile 2001 yılları arasında meydana gelen değişimleri doğrudan etkilemesi söz konusu değildir. Yine de geleceğe yönelik beklentilerin politika ve uygulamaların aldığı somut içeriği şekillendirmede bir etken olduğunu belirtmek gerekir. Bu bakımdan en dikkate değer husus özel olarak tarımsal yapıların dönüştürülmesine yönelik politikalarından ziyade genel olarak iktisadi kalkınma, liberalleşme ve yapısal uyum politikalarının 1980'lerden itibaren hız kazanmış olmasıdır. Başka bir özel etken söz konusu olmasa bile bu yeniden yapılanma süreci küçük işletmelerin bekasını tehdit eden bir nitelik arz etmektedir (bak. Aydın, 2001) ve bugün artık devletin kendi bekası ile küçük üreticiliğin bekası arasında kurmuş olduğu bağla-

rın yeniden örgütlendiği bir döneme ulaşılmıştır. Cumhuriyet döneminin başlangıcından 1980'li yıllara kadar ülkede tarım çağdaş bir sınai ekonominin yaratılması için ihtiyaç duyulan mali kaynakların asli üreticisi olmuştur. Köylülüğün rejime sadakat içinde kendini dönüştürmesinin karşılığı olarak, Hann (1990)'ın ifadesiyle, devletin de köylülüğün talepleri karşısında evcilleşmeyi kabul etmesine dayanan karşılıklı ilişkiler, bu dönemden itibaren ulusal ekonominin kesin olarak kentli ve sınai bir nitelik kazanmasıyla birlikte, artık devletin sürdürmeyi istemediği bir ilişki haline gelmiş görünmektedir. Bu yeni dönemde köylülükten üstlenmesi istenen yeni misyon sınai-kentli bir ekonomiye ayak bağı olmamak ve bir meslek kategorisi olarak kendi çıkarlarını akılcı bir şekilde kovalayacak şekilde yeniden örgütlemektir. Tarım kredi ve satış kooperatifleri üzerindeki devlet himaye ve desteğinin çekilip, bu örgütlerin özerk bir yapıda işlevlerini sürdürmelerinin istenmesi tarımın ve tarımsal üreticilerin yeniden örgütlenmesinin biçimlerinden biridir. Ancak, çağdaş bir sınai ekonomi ve işbölümü içinde çıkarlarını rasyonel bir şekilde kovalayacak bir şekilde yeniden örgütlenmek sadece üst örgütlenmeler düzeyinde değil, işletme düzeyinde de yeniden örgütlenmeyi, küresel ekonomi ve serbest rekabet ortamının şartları içinde üretim faaliyetlerini, ürün desenlerini de yeniden örgütlemeyi gerektirmektedir. Köylülüğün toplam nüfus içindeki ağırlığının büyük oranda gerilemiş olması demokratik bir siyasal sistem içinde devletin karar ve uygulamalarını kendi lehine etkileme kabiliyetini de büyük ölçüde sınırlamaktadır.⁴ Bununla birlikte, tarımın ve köylülüğün kendini yeniden örgütlemesi devletin geri çekilmesi ile değil, aksine belki daha fazla sürece dahil olması; vesayet yerine geliştirici himayesini daha fazla sürece katması ile mümkün olacak görünmektedir. Avrupa Birliği ile müzakere süreci bu bakımdan önemli bir süreç olacaktır.

Terör bağlantılı yerinden olma ve kırsal göç sürecinin devlet ile köylülük arasındaki ilişkilerin ve ulusal tarımsal yapıların köklü bir dönüşüm içine girdiği bir dönemle çakışması ve terörün mali yükünün tarımsal desteklerin azaltılması yöndeki bazı temel politikaların acele ile uygulanmaya konulmasını bir zaruret haline getirmiş olması, bu süreçlerden birinin etkisini diğerinin etkisinden bağımsız olarak değerlendirmeyi büyük ölçüde güçleştirmektedir. Ancak, niteliksel olarak bu etkilerden birinin genel ve kuşatıcı, diğerinin ise bu genel tablonun içinde özel biçim ve örüntülere sahip hızlandırıcı bir etken olduğu dikkate alınacak olursa, yerinden olma süreci yaşanmamış olsaydı so-

⁴ Örneğin, 2006 yılı Temmuz ayı sonunda üreticilerin fındık fiyatları ve satın alma politikası konusunda hükümet uygulamalarına olduğu kadar kendi öz örgütleri olan Fiskobirlik'e karşı gösterdikleri büyük tepki ancak sınırlı ölçüde etkili olmuş görünmektedir.

nucun nasıl olabileceğini diğer illerin durumundan hareketle tahmin etmek bir ölçüde mümkün görünmektedir.

3. Veriler ve Analiz Yöntemi

Bu araştırmada istihdam edilen veriler esas itibariyle 1991 ile 2001 Genel Tarım Sayımı sonuçlarına dayanmakta olup, bunlardan yapısal özellikleri yansıtan toprak mülkiyeti, işletme büyüklükleri ve toprak dağılımı, toprağı tasarruf biçimleri ve işletmelerin yürüttükleri tarımsal faaliyetin biçimleri olmak üzere dört kategoride yer alan veriler üzerine odaklanılmaktadır. Gerekli ve mümkün olan yerlerde, bu verilerin analiz ve yorumuna derinlik katmak amacıyla daha önceki dönemlerde yapılan tarım sayımı verilerinden, genel nüfus sayımı verilerinden ve alan araştırması sonuçlarından da yararlanılmaktadır. Aşağıdaki analiz bölümünde de görüleceği üzere, Türkiye tarımında ulusal düzeyde bugün itibariyle gözlemlenen değişme örüntülerinin en azından bir kısmının 1980'lerin ortalarında boy göstermeye başlamış olması mümkündür. Benzer şekilde terörle bağlantılı yerinden olma süreci de, yukarıda belirtildiği üzere, yine 1980'lerin ortalarında başlamıştır. Bu nedenle analiz için seçilen verilerin kapsadığı zaman aralığı ile olayların gerçekleştiği zaman aralığının birbirleri ile bütünüyle uyuşmadığı aşıkardır. Ancak, 1980'den sonraki tarım sayımlarının her on yılda bir yapılmakta oluşu, 1991 öncesinde yapılmış olan tarım sayımlarının belirtilen bu dört yapısal unsur hakkında il düzeyinde veri içermiyor olması ve 1991 ile 2001 sayımlarının verilerinin tasnif edilme biçimlerinin büyük oranda aynı olmasından ötürü bu iki sayım sonuçları burada ele alınan olaylar ve süreçler ile en fazla örtüşen ve süreç içindeki değişimleri aynı derinlikte takip etmeyi mümkün kılan verilerdir.

Bu veriler, biri mutlak, diğeri ise izafi değişme oranları olmak üzere, iki değişme ekseninde analiz edilmektedir. *Mutlak değişme oranı* verili bir olay kümesi (diyelim belli bir işletme büyüklüğü kümesi) içinde birbirini izleyen iki zaman kesitinde meydana gelmiş olan değişmenin yönünü ve hızını göstermektedir. Bunun hesaplanması için istihdam edilen formül şöyledir: $[(mutlak\ değer\ z_2 - mutlak\ değer\ z_1) / mutlak\ değer\ z_1 \times 100]$. İzafi değişme oranı ise verili bir analiz birimi (yani il kümeleri ve genel olarak ülkenin tamamı) içinde birbirini izleyen iki zaman kesitinde olay kümelerinde gözlenen farklı hız ve yöndeki mutlak değer değişmelerinin tarımsal yapının bütününde meydana ortaya çıkardığı değişmenin yönünü ve hızını göstermektedir. İzafi değişme hesaplamalarında verili bir olay kümesinin (yine örneğin belli bir işletme bü-

yüklüğünün) bir analiz kümesinin (diyelim il kümeleri) tarımsal yapısı içindeki oransal değerlerinde meydana gelen değişmeler dikkate alınmaktadır. Bunun hesaplanması için istihdam edilen formül ise şöyledir: $[(\text{oransal değer } z_2 - \text{oransal değer } z_1) / \text{oransal değer } z_1 \times 100]$. İstihdam edilen analiz birimleri ise şunlardan oluşmaktadır: (1) terör olaylarının ve terörle bağlantılı yerinden olma vakalarının en yoğun yaşandığı 14 il ki, bunların isimleri yukarıda belirtilmiş olup, bundan böyle bu birim içinde yer alan illere *terörden doğrudan etkilenmiş iller* olarak atıfta bulunulacaktır, (2) diğer iller, ve (3) Türkiye geneli. Belirtilen bu ilkeler dahilinde yapılan istatistiksel analizlerden elde edilen sonuçlar özet tablolar halinde metnin ilgili yerlerinde sunulmakta olup, önemli görülen noktalarda alt kümelerde gözlenen duruma dair açıklamalara da yer verilmektedir.

4. Tarımdaki Yapısal Değişmelerin Örüntü ve Boyutları

İstatistiksel analizlerden elde edilen olgusal sonuçları bir bakış açısına yerleştirip yorumlayabilmek için Türkiye’de toprak mülkiyetinin, tarımın ve köylülüğün durumu ve dönüşüm sürecinin belli başlı konularını akılda bulundurmakta yarar vardır. İlk olarak, Türkiye coğrafyası tarihsel olarak küçük köylülüğün hissedilir bir ağırlık taşıdığı bir coğrafya olmuştur. Bu tarihsel yapının ortaya çıkmasında ve devamında Osmanlı toprak dağıtım sisteminin ve köylünün toprağı tasarruf hakkının korunması yönünde devlet ile köylü arasındaki zımni fakat temel bir sözleşmenin önemli bir yeri vardır. Osmanlı toprak hukuku uzun bir dönemde gelişmiş olduğundan devlet, köylü ve toprak arasında tesis edilmiş olan ilişkilerin tamamını bütün dönemleri kapsayacak şekilde tek bir çerçevede ifade etmek güçtür (bak. İnalçık, 1993: 4-8, İslamoğlu 2000). Ancak, Cumhuriyet döneminin tarihsel ve hukuksal arka planını oluşturması ve kendisinden önceki çeşitli uygulamaları olabildiğince tek bir hukuki çerçevede tanzim etmesi nedeniyle *1858 Arazi Kanunnamesi*’ni burada bir atıf noktası olarak dikkate almakta yarar vardır.

1858 Arazi Kanunnamesi Osmanlı Devleti’nin hükümlerlik alanı içindeki arazileri mülk, mîrî, vakıf, metruk ve mevat olmak üzere beş kısma ayırmaktadır. *Mülk* araziler bir mesken veya ikametgahın ayrılmaz bir parçasını (*te-timme-i sükna*) oluşturan ve yarım dönünü geçmeyen arsalar, mîrî araziden aktarma yoluyla mülk edinilmiş araziler, öşre tabi araziler ve fetih döneminde fatihine mülk olarak verilmiş olup haraca tabi araziler olmak üzere dört kısımdan oluşmaktadır. *Kanunname* bunların mülk araziler olduklarını teyit

etmekte ve ilgili düzenlemelerin fıkıh kitaplarında yapılmış olduğundan hareketle bu arazilerle ilgili başka herhangi bir düzenleme getirmemektedir. *Mîrî* arazi ise sahiplik hakkı (*rakabesi*) Beytülmal'a ait olup, ihale edilmesi ve birinin denetimine verilme işlemi devlet tarafından yapılan (madde 3) ve üzerinde yıllık ekim suretiyle tarımsal üretim yapılan araziler ile hayvan yemi üretimi yapılan arazilerden oluşmaktadır (madde 9 ve 10). *Vakıf* araziler, mülk arazi iken belli bir senet ile vakfedilmiş araziler ile *mîrî* arazi iken devletten izin alınarak belli bir amaç için vakfedilmiş arazilerden oluşmakta olup, vakıf arazilerin bu ikinci türünün mülkiyeti Beytülmal'a aittir ve üzerinde icra edilecek haklar *Kanunname* hükümlerine tabidir (madde 4). *Metruk* araziler esas itibariyle kamunun ortak kullanımına tahsis edilmiş olan yollar ile belli bir yerleşim yerindeki cemaatin (köy veya kasaba gibi) ortak tasarrufuna tahsis edilmiş olan pazar ve toplanma yerleri, otlaklar, meralar, yaylalar, koruluk ve baltalık gibi arazilerden oluşmaktadır. Başka cemaatlerin bu arazilerden yararlanması ancak kendisine tahsis edilen cemaatin müşterek iznine tabi kılınmış ve bu iznin bir bedel karşılığında verilmesi halinde elde edilen gelirin cemaatin üyelerine eşit olarak dağıtılması hükmü getirilmiştir (madde 5). *Mevat* araziler ormanlar, dağlar, kayalıklar gibi tarıma uygun olmayan veya henüz tarıma açılmamış arazilerden oluşmaktadır (madde 6). Bu hükümlere göre, mülk araziler ile mülk iken belli bir senetle vakfedilmiş araziler dışındaki bütün arazilerin mülkiyeti veya nihai sahiplik hakkı devlete aittir. Ayrıca, *mîrî* arazilerdeki madenlerin tamamı, metruk ve mevat arazilerdekilerin ise beşte biri devlet mülkiyetindedir (madde 7, 107). Buna karşılık olarak, *mîrî* araziler üzerine izin almak suretiyle inşa edilmiş mesken ve diğer taşınmazlar ile yine bu araziler üzerinde dikilmiş meyve ve sair ağaçlar ve bağların mülkiyeti bunlar üzerinde sahiplikleri sarih olan kişi veya kurumların özel mülküdür fakat arazinin üzerinde bulunanların mülkiyet hakkı hiçbir şekilde toprağın kendisi üzerinde mülkiyet hakkı doğurmaz (madde 25-32).

Devletin sahipliği altında olup, üzerinde yıllık ekim yapılan veya çayırı hayvan yemi olarak biçilen tarımsal alanlar, yani *mîrî* araziler, bir ve ya birkaç kişiye ya da topluluğun "hey'et-i mecmuasına" değil, ahaliden her bir şahsa ayrı ayrı tapular tanzim edilerek işlemek üzere tahsis edilir (*Arazi Kanunnamesi*, madde 8). Devletçe izin verilmiş veya üretilmesi uygun bulunmuş ürünleri üretmek ve meşru bir sebep olmaksızın üretime üç yıl ara vermemek kaydıyla, köylünün kendisine bir tapu bedeli karşılığı verilmiş arazi üzerindeki tasarruf hakkı süreklidir. Bu tasarruf hakkı akrabalık bağının türü ve de-

recesine göre düzenlenmiş bir öncelik sırasına göre⁵ bedelsiz olarak miras edilmir (madde 54-90) ve tasarruf hakkını kendi elinde bulunduran kişi tarafından bedelsiz veya bedel karşılığı olarak başkalarına devredilebilir (madde 39). Bir birey, cemaat veya kurumun belli bir arazi üzerindeki mülkiyet veya tasarruf hakkının kanıtı bu amaçla düzenlenmiş olan bir senet ile bu hakkın tapu siciline kaydolmuş olmasıdır.

Devlet ile köylülük arasında tesis edilmiş olan bu zımni sözleşme Cumhuriyet döneminde de sürdürülmüştür. 4 Ekim 1926 yılında yürürlüğe giren *Medeni Kanun*'un⁶ aynı haklara ilişkin hükümleri ile Osmanlı döneminde toprak üzerinde birey, cemaat veya kurumlara tanımış olan ve tapu sicillerinde kayıtlı bulunan mülkiyet hakları teyit edilmiş, tasarruf hakları da bir özel mülkiyet hakkı olarak tanımış ve tescil etmiştir. Öncelikle, 1926 *Medeni Kanunu* mülkiyet hakkının temel unsurunu “kanun dairesinde dilediği gibi tasarruf etme hakkı” (madde 618), kapsamını ise malik olunan şeyin “bütün mütemmim cüzlerine” (madde 619) ve “bütün tabii semerelerine” malik olma (madde 620) şeklinde tanımlayarak mîrî arazi rejiminin ayrı ayrı haklar şeklinde tanzim ettiği mülkiyet, istimal ve tasarruf haklarını tek bir mülkiyet hakkı kapsamında toplamıştır. Gayrimenkul mülkiyeti söz konusu olduğunda, özel mülkiyet hakkının kapsamı madenler dahil toprağın altında ve üstünde olan her şey ve bu çerçevede yapılan, dikilen şeyler ve doğal kaynaklar (madde 644) olarak belirlenmiştir. Malik olunan gayrimenkulün rehin verilmesi veya karşılık gösterilerek senet ihraç edilmesi özel mülkiyetten kaynaklanan bir aynı hak olarak kabul edilmiştir (madde 765-852). İkinci olarak, *Kanun*, gayrimenkul mülkiyetinin elde edilmesini tapu siciline kayıt şartına bağlanmış ve “işgal, miras, istimlak, cebri icra tarikleriyle veya mahkeme ilamı ile bir gayrimenkulü iktisap eden kimse[nin] tescilden evvel dahi ona malik” olacağını fakat tapu tescili yaptırmadan tasarruf edemeyeceği (madde 633) hükmünü getirmiştir. Üçüncü olarak, tapu siciline kayıtlı olmayan bütün gayrimenkullerin mülkiyet ve tasarruf hakkının devlete ait olduğu fakat böyle bir araziyi yirmi yıldan daha fazla müddetle zilyetlerinde bulunduran kimselerin arazinin kendi adlarına kayıt ve tescilinin yapılması için Hazine ve ilgili kamu tüzel kişisi aleyhine tescil davası açabilecekleri hükmü getirilmiştir (madde 638-42).

Böylece, *Arazi Kanunnamesi*'nin yürürlüğe girmesi ile başlayan toprak üzerindeki mevcut hakların teyit ve tescil edilmesi ve çatışan mülkiyet ve hak taleplerinin çözüme kavuşturulması süreci (bak. İslamoğlu 2000) 1926 *Mede-*

⁵ *Kanunname* hükümlerinden anlaşıldığı kadarıyla, toprağın miras olarak edinilmesinde kan bağı evlilik bağına, furuğ usule, erkek kadına öncelik taşımaktadır.

⁶ Kaynakçada *Türk Medeni Kanunu ve Borçlar Kanunu* olarak yer verilmiştir.

ni Kanunu'nun akabinde yeni bir ivme kazanmıştır. Bu işlemlerin yapılmasında tapu sicilleri kadar arazi sınırlarının belirlenmesinin önemli bir aracı olan kadastro işlemlerinin yapılmasının büyük bir önemi vardır. Ancak, 1997 yılı verilerine göre, Türkiye'deki 36,651 köyün % 37.9'unda ve terörden doğrudan etkilenmiş 14 ildeki 4,367 köyün % 41.1'inde köy kadastroları henüz yapılmıştır (bak. 1997 Köy Envanteri: 20-1) Bu durum, yerinden olmuş nüfusun Tazminat Yasası⁷ çerçevesinde yaptığı tazminat başvurularının çözüme kavuşturulması işlemlerini de bir hayli güçleştirmektedir.

İkinci olarak, Cumhuriyet döneminin başından itibaren köylülüğün ve tarımsal üretimin modernleştirilmesi yönünde devlet bir dizi tedbir alma yoluna gitmiştir. Bunlarda devletin uygulamalarını yönlendiren temel düşünce, modern bir toplum ve ekonomi yaratmak için ihtiyaç duyulan mali kaynağın yaratılmasının yegane yolunun asli ve en bol ulusal servet olan toprağın köylülük tarafından verimli bir şekilde işlenmesinde yatmaktadır. Formüle edilmeleri ve yürürlüğe girmeleri uzunca bir döneme yayılmış olsalar da bu yönde alınan tedbirlerin ana hatları şu şekilde özetlenebilir: Tarımsal üretim bilgisi ve teknolojisinin modernleştirilmesi ve köylülük arasında kullanımının yaygınlaştırılması, pazara yönelik üretim yönünde dönüşümün olabildiğince hızlı ve fakat küçük köylünün tasfiye olmasına yol açmadan gerçekleşmesi için devletin denetim ve nihai sorumluluğunda işleyen bir tarımsal kredi ve pazarlama yapısının kooperatifçilik uygulamaları şeklinde örgütlenmesi, ulusal üretimin dış rekabet karşısında korunması ve ulusal gıda politikası ve dış satım bakımından önem arz eden tarımsal ürünlerin tarımsal desteleme kapsamına alınması, küçük köylülüğün toprak üzerindeki özel mülkiyet hakkının masuniyetinin korunması, toprak ıslahı ve köylünün toplumsal ve kültürel dünyasının ulusal toplumsal ve kültürel gelişme ve dönüşme süreciyle eklenleştirilmesi (bak. Tekeli ve İlkin, 1988; Önder, 1988; Kip, 1988).

Belirtmek gerekir ki, devletin tarımı ve köylülüğü dönüştürme isteği şüphesiz ancak köylülüğün dönüşme isteği ve eylemi ölçüsünde mesafe kat edebilmiş, hatta köylülüğün isteklilik ve eylemi çoğu halde devletinkini aşan bir dereceye ulaşmıştır. Nitekim, belli tarımsal ürünlerin üretiminde bölgesel ihtisaslaşma, belli ürünlerin üretiminin devletin arzulanığının üstünde ve ötesinde bir yaygınlığa ulaşması, devletin ancak sınai gelişmenin talepleri ölçüsünde kırsal nüfusun kentlere göçüne sıcak bakmasına karşılık modernleşen

⁷ Tazminat Yasası, yani 5233 Sayılı *Terör ve Terörle Mücadeleden Doğan Zararların Karşılanması Hakkında Kanun* ve uygulanması hakkında Tartışma ve Sonuç bölümünde daha fazla bilgi verilmektedir.

bir ekonomi ve toplum içinde yeni imkanlara ulaşmak için köylülerin kentlere ve yurt dışına yaptıkları göçler vb gelişmeler devlet tarafından planlanmış ve güdümlenmiş olmaktan çok köylülüğün eyleminden doğan fiili durumları yansıtmaktadır. Tarımsal dönüşüm, kırsal göç ve kentleşme şüphesiz büyük bir kitlenin tarımsal üretim ile olan iktisadi bağıını koparmış olmakla birlikte ardında büyük tarımsal işletmeleri değil, aksine çoğu halde iktisadi kapasiteleri bir hane halkını desteklemeye yetmeyen küçük işletmeleri bırakmıştır.

Gerçekten de, modernleşen ya da kapitalistleşen genel bir iktisadi yapıda köylülüğün yerini ister istemez büyük ölçekli kapitalist çiftçiliğe bırakacağı yönündeki beklentilerin aksine olarak 1990'lara kadar Türkiye tarımında kendi toprağını işleyen küçük işletmelerin sayısı sürekli bir şekilde artmaya devam etmiş, buna karşılık topraksız hane halkları ile ortakçılık ve yarıcılık biçiminde toprak işleyen işletmelerin sayısı da sürekli olarak gerileme göstermiştir. Örneğin, tarımla uğraştıkları halde topraksız olan hane halklarının sayısı 1950 yılında bir milyonu aşmakta ve tarımla uğraşan hane halklarının yüzde 26.1'ini oluşturmaktaydı. İzleyen 40 yıl içinde bu hane halklarının mutlak sayısı yüzde 83.5 oranında gerileyerek tarımla uğraşan toplam hane halkı sayısının yüzde 4.1'ine düşmüş, buna karşılık toprak sahibi hane halklarının mutlak sayısı yüzde 35.5 oranında artarak toplam hane halklarının yüzde 95.9'una yükselmiştir. Benzer şekilde, 1963 yılında, kendi toprağı olsun ya da olmasın, ortakçılık yapan yarım milyonu aşkın hane halkı sayısal olarak (ki, toplamın yüzde 14.8'ini oluşturmaktaydılar) yüzde 4,100'lük bir gerileme göstererek 1991'e gelindiğinde mutlak değer olarak 12,406'ya oransal olarak da binde 3'e gerilemiştir (bak. *1950 Tarım Sayımı Sonuçları*: 1; *1963 Tarım Sayımı Örneklem Sonuçları*: 6-7; *1991 Genel Tarım Sayımı Tarımsal İşletmeler (Hanehalkı) Araştırma Sonuçları*: 16, 28).

Ulusal düzeydeki istatistiksel verilerin gösterdiği bu gelişme eğilimleri 1970 ve 1980'lerde yapılan alan araştırması sonuçlarınc da büyük oranda teyit edilmiş ve istihdam edilen bakış açısına bağlı olarak bu gelişmeler çoğu halde ülke tarımında kapitalist çiftçilik karşısında küçük veya basit meta üreticiliğinin yerleşmesi olarak yorumlanmıştır (bak. Akşit 1988, 1993; Keyder 1983, 1988; Sönmez 1993, 2001). Ancak, *1963 Tarım Sayımı* sonuçlarına farklı bir açıdan bakan Margulies ve Yıldızoğlu (1983: 40-2). Tarımsal yapılar içinde toprak mülkiyetinin temerküzü yoluyla kapitalist çiftliklerin ortaya çıkışı

yönünde bir gelişme mevcut olmamakla birlikte, tarımsal toprakların iktisadi denetiminin el değiştirmekte olduğuna dair ciddi göstergeler olduğunu öne sürmüşlerdir. Onlara göre, tarımsal dönüşüm sürecinde 20 dekarın altındaki işletmeler topraklarını daha çok 50 ile 500 dekar arasındaki işletmelere kiralayarak tarımsal üretimden çıkmakta ve çoğu halde kentlere göç etmektedirler. Kırsal göçün artmasıyla birlikte bu sürecin de hızlanacağını tahmin eden yazarlar, bu tahminin Osmanlı toprak hukukunun tarihsel olarak daha farklı bir biçim aldığı Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgeleri için geçerli olmayabileceğini belirtmişlerdir.

Gerçekten de, üçüncü olarak, Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde mîrî arazi rejimi ile *mîri-miranlık* (yani, devletin hükümlerinden kaynaklanan nihai denetim hakkı saklı kalmak kaydıyla toprak üzerinde fiili denetim hakkının görev veya sadakat karşılığı ve miras olarak devredilebilir bir hak olarak yerel görevlilere, aşiret beylerine bırakılması) rejimi yan yana varlık sürdürmüşlerdir (bak. Aydın, 1986: 13-18). 1858 *Arazi Kanunnamesi* özel olarak bu sıfatla bir atıfta bulunmamakla birlikte, mîri-miranlık rejimine tabi arazileri özel mülk olarak kabul etmiş görünmektedir. Ancak, *Kanunname* sonrası dönemde bu araziler özel mülk olarak kabul edilmemiş olsalar bile 1926 *Medeni Kanunu* ile birlikte kesin olarak özel mülkiyet statüsü elde etmişlerdir.

Gerek 1858 *Arazi Kanunnamesi* gerekse 1926 *Medeni Kanunu* ile gündeme gelen önemli hususlardan birisi ortakçı, kiracı veya benzeri sıfatlarla toprağı tasarruf edenlerin haklarının kapsamı ve niteliği konusu olmuştur. Mîrî arazi rejimi içinde köylünün toprakla olan ilişkisi ve onun üzerindeki tasarruf hakkı hukuken tescil edilmiş ve devletin kendisi de dahil olmak üzere herkese karşı mahkeme yoluyla savunulabilir bir hak hüviyetindedir (bak. *Arazi Kanunnamesi*, madde 13, 14). *Arazi Kanunnamesi*'nin 3. maddesine göre, tımar ve zeamet *ashabi* ile bir aralık mültezim ve muhassıllar *sahib-i arz* itibar olunmuş olmakla birlikte, bu şekilde tasarruf edilen arazilerin rakabesi devlete aittir ve bu uygulamaların ilga edilmesiyle onlara bağlı haklar da ortadan kalkmıştır. Fakat, İslamoğlu'nun (2000: 36-8) işaret ettiği üzere, *Kanunname*'nin yürürlüğe girişinden önce daha 1840'larda *ashap* mîrî arazilerin geliri üzerinde hak sahipliğini toprağın tapulu mülkiyetine dönüştürmeye başlamıştır. *Kanunname*'nin yürürlüğe girmesinden sonra bu tür eski mîrî araziler üzerinde köylünün elinde tuttuğu ve miras olarak devredebildiği

tasarruf hakkı da, köylülerin yoğun itirazlarına rağmen, böylece ortadan kalkmış ve bu köylüler toprak sahiplerinin kiracısı veya ortakçısı haline dönüşmüşlerdir. Dahası, Balkanlar'da bu şekilde mîrî arazilerin mülkiyetini ele geçirmiş olanlar, kendi toprakları üzerinde inşa edilmiş olan ve mîrî arazi rejimi dahilinde inşa edenin, yani köylünün kendi mülkiyetinde olan evler için işgal ettikleri toprak karşılığı olarak kira talep etmişlerdir. Dolayısıyla, 19. yüzyılın ortalarından itibaren özel mülkiyet rejiminin mîrî arazi rejimi aleyhine gelişme ve genişlemesi ile birlikte köylünün miras yolu ile aktarabildiği toprağı tasarruf hakkı hukuki niteliğini kaybederek belki olsa olsa örfi bir hak hüviyetine bürünmüştür. Anadolu coğrafyasında tarımda makineleşmenin hız kazandığı 1950-70 arası dönem bu örfi hakkın özel mülkiyet hakkı aleyhine bir hukuki hak oluşturmadığının bütün berraklığı ile ortaya çıktığı bir dönem olmuştur. Bu dönemde ülkenin farklı bölgelerinde köylüler ve ortakçılar ile işletmelerini modernleştirmek isteyen büyük toprak sahipleri arasında yaşanan ve ancak kolluk kuvvetlerinin müdahalesi ile yatıştırılan veya denetlenebilen gerilimler de esas olarak bu durumdan kaynaklanmıştır (bak. Akçay, 1985).

Feodalizm, ağalık veya başka hangi sıfatla tanımlanmış olursa olsun, büyük arazi alanlarını ortakçılar veya kiracılar vasıtasıyla işlemek az sayıdaki toprak sahibine yerel toplumsal yapı içinde belirgin bir hakimiyet ve ülkenin siyasal sistemi içinde belirgin bir ağırlığı her zaman bahşetmiştir. Yukarıda işaret edildiği üzere, ağa veya bey baskısı, terör ve güvenlik sorunlarının olmadığı mahallerde kırsal nüfusun yerinden olmasının ardında yatan önemli bir etken olarak bugün de varlığını sürdürmektedir. Bütün Cumhuriyet tarihi boyunca, toplumsal, iktisadi ve kültürel bakımdan bir geriliği temsil ettiği düşünülen bu yapının kırılması ve dönüştürülmesi modernliğin gerilik, gelenekçilik, ağalık veya istihdam edilen bakış açısı ve maksada göre, feodalizm karşısında kesin bir başarıya ulaşmasının bir alâmeti ve ön şartı olacağı düşünülmüş, söylene gelmiştir. Gerçekten de bu iki bölge hem genel olarak hem de iller düzeyinde toplumsal ve iktisadi gelişme göstergeleri bakımından ülkenin en az gelişmiş bölgeleri olmayı sürdürmektedirler (bak Dinçer, Özaslan ve Kavasoglu, 2003: 55). Ancak, bu yapı durağan, iktisadi ve toplumsal gelişmelere kapalı bir yapı değildir. Aksine, tarımda meta üretiminin gelişme süreci ve toprak üzerindeki nüfus baskısı bazı yerlerde geleneksel büyük toprak mülkiyetinin ortadan kalkması ile sonuçlanırken, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da

büyük toprak mülkiyeti geleneksel kıyafeti içinde yeni bir hüviyete bürünme yoluna gitmiştir. Nitekim, Aydın (1986) ve Bağcı (1998) ortakçılık yoluyla toprak işlemenin kapitalist çiftçiliğin yeni bir biçimi olduğuna işaret ederken, Özesmi (2002-3) ortakçının da bazı hallerde ancak ortakçı tutarak toprak işleyebildiğine işaret etmektedir. Fakat 1980'li yılların ortalarından beri yaşanan terör ve güvenlik kaynaklı kitlevi yerinden olma süreci ile birlikte tarımsal yapılarıdaki değişimin ibresi ve ivmesi yeni yön ve biçimler kazanmaya başlamış görünmektedir ki, şimdi bunları sırasıyla ele alalım.

4.1. Toprak mülkiyetindeki değişme örüntüleri

Tarım sayımı sonuçlarına göre (bak. Tablo 1), 2001 yılında Türkiye'de toplam 3,076,650 tarımsal işletme ya da tarımla uğraşan hanehalkı mevcuttu. Bu toplam sayının yüzde 94.7'sini toprak sahibi olanlar, geriye kalan yüzde 5.3'ünü ise toprak sahibi olmayanlar teşkil etmekteydi. Topraksız hane halklarının yüzde 33.6'sının aynı zamanda işlediği toprağı da bulunmazken, geriye kalan yüzde 66.4'ü işledikleri toprağı ortakçılık, yarıcılık veya kiralama yoluyla elde etmiş hane halklarından oluşmaktaydı. Terör ve yerinden olma sürecinden doğrudan etkilenmiş olan iller tarihsel olarak toprak dağılımının hayli dengesiz olduğu ve bunun bir sonucu olarak kendi bünyeleri içinde oransal olarak daha fazla topraksız hane barındıran iller olmuşlardır. Bu durum Tablo 1'deki 1991 yılına ait veriler tarafından da teyit edilmekte olup, topraksız hane halklarının yüzdesi (yüzde 9.8) ülke ortalamasının iki katı civarındadır.

İki tarım sayımı arasında geçen 10 yıllık süre içinde, ülke genelinde toplam tarımsal işletme sayısı yüzde 24.4, bunlar arasında toprak sahibi hanehalkı sayısı yüzde 25.3, topraksız hanehalkı sayısı yüzde 2.9 ve topraksız olup toprak da işlemeyen hane halkı sayısı yüzde 46.3'lük bir azalma gösterirken, topraksız oldukları halde ortakçılık, yarıcılık veya kiracılık yoluyla toprak işleyen hanehalkı sayısı yüzde 64.6'lık bir artış göstermiştir. Ülke genelinde gözlenen bu değişme örüntüsü ana hatları ile hem terörden doğrudan etkilenen hem de diğer iller için de geçerlidir. Bu duruma istisna teşkil eden tek vaka terörden doğrudan etkilenmiş illerde topraksız hane halkı sayısının yüzde 14.6'lık bir artış göstermesi olup, bu durum esas itibarıyla ortakçılık, yarıcılık veya kiracılık gibi yollarla toprak işleyen hane halklarının sayısında gözlenen yüzde 176.9'lük artışın bir yansımasıdır.

Tablo 1. İl Kümeleri İtibariyle 1991 ile 2001 Yılları Arasında Toprak Mülkiyetinde Meydana Gelen Değişme Oranları (% olarak)

İl kümeleri	Yıllar ve Hanehalklarının Dağılımı				Mutlak değişme oranı (1)	İzafi değişme oranı(2)
	1991	Sütun %	2001	Sütun %		
I-Terörden doğrudan etkilenmiş olan 14 il						
Toplam	433,809	100,0	374,648	100,0	-13,6	0,0
1. Toprak sahibi olanlar	401,645	92,6	337,790	90,2	-15,9	-2,6
2. Toprak sahibi olmayanlar	32,164	7,4	36,858	9,8	14,6	32,7
2-a. Tasarruf ettiği toprağı olanlar	26,755	6,2	21,882	5,8	-18,2	-5,3
2-b. Tasarruf ettiği toprağı olmayanlar	5,409	1,2	14,976	4,0	176,9	220,6
II-Diğer iller						
Toplam	3,634,620	100,0	2,702,000	100,0	-25,7	0,0
1. Toprak sahibi olanlar	3,499,740	96,3	2,576,650	95,4	-26,4	-1,0
2. Toprak sahibi olmayanlar	134,880	3,7	125,351	4,6	-7,1	25,0
2-a. Tasarruf ettiği toprağı olanlar	74,855	2,1	32,641	1,2	-56,4	-41,3
2-b. Tasarruf ettiği toprağı olmayanlar	60,025	1,7	92,710	3,4	54,5	107,8
III-Türkiye						
Toplam	4,068,430	100,0	3,076,650	100,0	-24,4	0,0
1. Toprak sahibi olanlar	3,901,390	95,9	2,914,440	94,7	-25,3	-1,2
2. Toprak sahibi olmayanlar	167,043	4,1	162,206	5,3	-2,9	28,4
2-a. Tasarruf ettiği toprağı olanlar	101,610	2,5	54,523	1,8	-46,3	-29,0
2-b. Tasarruf ettiği toprağı olmayanlar	65,433	1,6	107,686	3,5	64,6	117,6

(1) Belli bir toprak mülkiyeti kümesine dahil olanların sayısında meydana gelen değişimin oranını gösterir.

(2) Belli bir mülkiyet kümesine dahil olanların belli bir il kümesi toplamı içindeki nispetinin değişim oranını gösterir.

Kaynak: 1991 Genel Tarım Sayımı Tarımsal İşletmeler (Hanehalkı) Araştırma Sonuçları, s. 16, 28, 242-279; 2001 Genel Tarım Sayımı. Tarımsal İşletmeler (Hanehalkı), s. 34-75, 166-207.

On yıl içinde mutlak değerlerde gözlenen bu değişimler sonucunda ulusal tarımsal yapı içinde toprak sahibi hane halklarının izafi ağırlığında sadece yüzde 1.2'lik bir gerileme meydana gelmişken, topraksız olup toprak da işlemedenlerin izafi ağırlığı yüzde 29'luk bir gerileme göstermiş, buna karşılık topraksız olup ortakçılık, yarıcılık veya kiracılık yoluyla toprak işleyenlerin izafi oranı yüzde 117.6'lık bir artış kaydetmiştir. Bu genel örüntü her iki il kümesi için de geçerli olmakla birlikte topraksız oldukları halde toprak işleyen hane halklarının izafi artış oranı terörden doğrudan etkilenen illerde ulusal ortalamasının iki katına (yüzde 220.6'ya) ulaşmaktadır.

Böylece, 1991 ile 2001 yılları arasındaki on yıllık dönemde ulusal ve bölgesel tarımsal yapılarda tarımla uğraşan hanehalkı sayılarında dörtte bir oranında bir azalma meydana geldiği ve tarımsal yapı içindeki topraklı ile topraksız hane halklarının *izafi dengesi* korunduğu halde toprağı tasarruf biçimleri bakımından önemli değişimler meydana gelmiş görünmektedir. Toprağı ta-

sarruf biçimleri bakımından gözlenen bu yapısal değişimin ayrıntılarına geçmeden önce büyüklük ve denetimleri altındaki arazi alanı itibariyle tarımsal işletmelerin dağılımında meydana gelen değişimleri incelemek yerinde olacaktır. Bunu yaparken esas olarak analitik bakımdan önem arz eden bir ayırım çizgisinin her iki yanında meydana gelen değişimler üzerinde durulacaktır.

4.2. İşletmelerin büyüklüklerinde meydana gelen değişimler

Devlet Planlama Teşkilatı'na (2000: 7) göre, bitkisel üretim yapan bir tarımsal işletmenin bir çiftçi hane halkını iktisaden destekleme kabiliyeti (yani, 4.2 milyar TL/yıl net gelir sağlama kapasitesi) dikkate alındığında, kuru tarım yapılan yerlerde 200 dekar, sulu tarım yapılan yerlerde ise 100 dekarlık arazi büyük ile küçük işletme arasındaki ayırım çizgisi olarak düşünülmelidir. Ancak, Devlet Planlama Teşkilatınca da (2000: 8) kabul ve teslim edildiği üzere, ülkede üretimi yapılan ürünlerin olduğu kadar üretimin doğal şartlarının da büyük bir çeşitlilik ve değişme gösterdiği dikkate alınacak olursa, tasarruf altındaki arazi alanı işletmenin iktisadi cesameti ve üzerinde barınan hane halkını destekleme kabiliyeti hakkında bir fikir edinmek için iyi bir ölçüt değildir. Örneğin, yetiştirilen ürünlerin birim alan ve işgünü başına verimlilik düzeyleri ve piyasa fiyatlarına bağlı olarak aynı büyüklükteki tarla veya bahçe arazisinden ortaya çıkan iktisadi cesamet ve dolayısıyla bir hane halkını iktisaden destekleme kapasitesi farklılık gösterecektir. Öte yandan, yılda kaç kez ekim yapılabildiği ve bu ekimlerin her birinde hangi ürünlerin üretilebildiği de çok önemli bir etkidir. Ülkenin denizlere yakın bölgelerinde, özellikle Akdeniz ve Ege bölgelerinin kıyı kesimlerinde yılda iki kez açık tarla ekimi yapmak mümkün iken, doğu kesimlerinde yılda bir kez ürün kaldırmanın zorlaştığı yerler mevcuttur. Ayrıca, bir tarımsal işletmenin arazi alanı veya iktisadi cesameti her halde ve şartta o işletme üzerindeki hane halkının tarımsal üretime devam etme ya da üretimi terk etme kararını belirleyen yegane etmen değildir. Aksine, tarımsal üretim faaliyetlerinin tarım dışı üretim ve istihdam biçimleriyle eklemleşme biçimi, bunun hane halkının iktisadi refahı üzerindeki toplam etkisi, hane halkının hayat döngüsü ve kendini içinde bulduğu diğer toplumsal, siyasal ve kültürel koşullar hane halkının kendi durumunu ve kimliğini algılama biçimini, ikametgah yeri ve biçimi hakkındaki kararlarını ve dolayısıyla kırdan kalma veya kente göçme seçeneklerinden hangisine ne şekilde yöneleceğini etkileyen önemli etmenlerdir (bak. Sönmez, 2001: 101-2). Bundan dolayı, işletmenin alan ve iktisadi cesamet olarak büyüklüğü ile ta-

tarımsal politikalar ve tarımı etkileyen kısa ve uzun vadeli diğer iktisadi etkenler arasındaki nedensel bağlantılar pek çok halde kısmi ve dolaylı bağlantılar olarak kalabilir ve tarımsal yapılarda gözlenen değişme eğilimlerinin doğrudan sebepleri olarak tanımlanamayabilirler.

Analitik ve kuramsal bakımdan önem arz eden bu türden etkenleri tarım sayımı verilerinin istatistiksel analizi sürecine katmak mümkün değildir. Sayım sonuçları, işletmelerin kendi üzerlerinde barınan hane halklarını iktisaden destekleme kapasitelerini kabaca hesaplayarak bir sınıflama yapmaya da izin vermemektedir. Aynı veriler işletme büyüklüğü itibariyle kuru ve sulu tarım yapılan alanın hesaplanmasına imkan tanıyor olsa bile buradan hareketle verili işletmelerin bu iki kümeden hangisine dahil edileceğine karar vermeye imkan tanımamaktadır. Bununla birlikte, 2001 yılında üzerinde tarımsal üretim yapılan toplam arazi alanının yüzde 78.2'sinde kuru tarım yapıldığı (2001 Genel Tarım Sayımı: 82-3) dikkate alınacak olursa, kuru tarım şartlarında büyük ve küçük işletme ayrımı için öngörülen 200 dekarlık arazi büyüklüğünü analizlerde kaba bir ölçüt olarak dikkate almak ve değişimleri bu eksen etrafında incelemek yapılabilecek en makul işlem olarak görülmektedir.

Bu 200 dekar çizgisi dikkate alınarak yapılan hesaplamalara göre (bak. Tablo 2), küçük tarımsal işletmelerin oranı 1991 yılında yüzde 94.7 iken, 2001 yılında yüzde 94.2'ye gerilediği görülmektedir. Böylece iki sayım arasında geçen on yıllık sürede küçük tarımsal işletmelerin tarımsal yapı içindeki ağırlıklarında binde 5'lik bir gerileme, buna karşılık olarak aynı işletmelerin tasarrufları altındaki arazinin tasarruf altındaki toplam arazi alanı içindeki nispeti ise yüzde 4.4'lük bir artışla yüzde 63.0'dan yüzde 65.8'e yükselmiştir. Aynı dönemde terörden doğrudan etkilenen illerde küçük işletmelerin sayısında ve tasarrufları altındaki arazinin alanında meydana gele izafi değişme oranları ulusal düzeyde gözlemlenenle aynı yönde fakat çok daha yüksek oranlarda gerçekleşerek bu illerdeki tarımsal yapıların genel görüntüsünü işletme büyüklükleri ve tasarrufları altındaki arazi alanı bakımından ulusal örüntüye yaklaştırmıştır. Nitekim, söz konusu illerde küçük işletmelerin mutlak sayısında yüzde 8.8 ve tasarrufları altındaki arazi alanında yüzde 19.3'lük bir gerileme yaşanmış olmasına rağmen, bunların tarımsal yapı içindeki izafi oranları işletme sayısı itibariyle yüzde 5.3'lük bir artışla 1991'deki yüzde 86.7 düzeyinden 2001 yılında yüzde 91.2'ye, tasarrufları altındaki arazi alanı ise yüzde 55.6'luk bir artışla yüzde 35.3'ten yüzde 55.5'e yükselmiştir. Ancak, aynı veriler göstermektedir ki, belirtilen bu on yıllık dönem içinde ve ulusal düzeyde işletme başına düşen ortalama arazi alanı itibariyle küçük işletmeler mutlak

olarak yüzde 57.4'lük bir oranla daha da küçülürken, büyük işletmeler (yani 200 dekaradan büyük olanların) başına düşen arazi alanı yüzde 258.7'lik bir artış göstermiştir. Terörden doğrudan ve dolaylı olarak etkilenen il kümelerinde yaklaşık olarak eşit düzeyde ve aynı doğrultuda gözlenen bu değişme eğilimi, yapısal değişme sürecinin küçük işletmeleri daha da küçülten, büyükleri ile daha da büyüten bir vasa büründüğünün bir işareti olarak yorumlanabilir.

Tablo 2. 1991 ile 2001 Yılları Arasında Büyüklük İtibariyle Tarımsal İşletmelerin Sayı ve Tasarrufları Altındaki Arazi Alanında Meydana Gelen Değişmeler (% Olarak)*

İl kümeleri ve İşletme büyüklüğü (da)	Değişme oranları (% olarak)				Ortalama alanda
	İşletme sayısında		Arazi alanında		
	Mutlak (1)	İzafi(2)	Mutlak (1)	İzafi (2)	
I-Terörden doğrudan etkilenmiş olan 14 il					
Toplam	-13	0	-48	0,0	-28,3
5 dekaradan az	-3,3	11,6	1	95,5	-97,5
5-9	29,5	49,4	33,4	157,3	-93,5
10-19	3,6	19,5	4,4	101,4	-86,7
20-49	-6,0	8,4	-8,9	75,7	-70,1
50-99	-16,4	-3,5	-14,5	64,9	-33,8
100-199	-32,0	-21,5	-30,0	35,0	29,2
1-199'un alt toplamı	-8,8	5,3	-19,3	55,6	-56,8
200- 499	-31,6	-21,1	-30,3	34,4	171,8
500-999	-56,2	-49,4	-56,4	-15,9	509,6
1000-2499	-76,6	-73,0	-76,4	-54,5	1.178,4
2500-4999	-96,1	-95,6	-96,2	-92,7	3.256,7
5000+	-99,0	-98,9	-96,9	-94,1	24.145,0
200+'nın alt toplamı	-42,9	-34,2	-63,9	-30,4	268,2
II-Diğer iller					
Toplam	-25,0	0,0	-14,4	0,0	-40,4
5 dekaradan az	-32,2	-9,5	-30,6	-18,9	-97,3
5-9	-27,5	-3,3	-25,9	-13,5	-93,3
10-19	-30,9	-7,8	-29,0	-17,2	-86,3
20-49	-27,1	-2,8	-25,0	-12,4	-68,8
50-99	-22,1	3,9	-18,9	-5,3	-31,7
100-199	-11,1	18,5	-7,1	8,4	34,8
1-199'un alt toplamı	-25,8	-1,1	-17,7	-3,9	-57,4
200- 499	-6,0	25,3	-3,8	12,4	174,2
500-999	-12,8	16,2	-8,5	6,8	552,9
1000-2499	-32,9	-10,6	-39,9	-29,9	1.217,8
2500-4999	-53,6	-38,1	-57,3	-50,2	2.948,4
5000+	47,2	96,3	109,5	144,6	64.601,9
200+'nın alt toplamı	-7,5	23,4	-6,3	9,4	256,7
III-Türkiye					
Toplam	-23,8	0,0	-21,4	0,0	-39,0
5 dekaradan az	-29,3	-7,2	-27,7	-8,1	-97,3
5-9	-23,8	0,0	-22,2	-1,1	-93,3
10-19	-28,2	-5,8	-26,5	-6,5	-86,3
20-49	-25,4	-2,1	-23,6	-2,8	-68,9
50-99	-21,5	3,1	-18,4	3,7	-31,9
100-199	-14,6	12,1	-10,8	13,4	34,1
1-199'un alt toplamı	-24,2	-0,5	-17,9	4,4	-57,4
200- 499	-11,6	16,1	-9,5	15,1	173,8
500-999	-28,0	-5,5	-25,1	-4,7	543,7
1000-2499	-59,1	-46,3	-60,5	-49,7	1.204,3
2500-4999	-88,5	-84,9	-89,4	-86,5	3.033,1
5000+	87,1	83,0	76,4	6,3	61.762,8
200+'nın alt toplamı	-16,6	9,4	-27,3	-7,5	258,7

* Sadece toprağı tasarruf eden işletmeleri kapsamaktadır.

(1) Belli bir işletme büyüklüğü kümesine dahil olan vakaların sayısında meydana gelen değişimin oranını gösterir.

(2) Belli bir işletme büyüklüğü kümesine dahil olan vakaların belli bir il kümesi toplamı içindeki nispetinde meydana gelen değişme oranını gösterir.

Kaynak: 1991 Genel Tarım Sayımı Tarımsal İşletmeler (Hanehalkı) Araştırma Sonuçları, s. 16, 162-199; 2001 Genel Tarım Sayımı, Tarımsal İşletmeler (Hanehalkı), s. 34-75.

Tablo 2’de sunulduğu üzere, tarımsal işletmelerin sayısında meydana gelen değişimler tarım sayımlarında yapılan daha dar aralıklı tasarruf altındaki arazi büyüklüğü kümelenmesi temelinde incelendiğinde görülmektedir ki, ulusal düzeyde 200 dekar çizgisi adeta bir direnme eşiği ya da toplanma bölgesi teşkil etmektedir. Nitekim, ulusal düzeyde 5 dekardan daha küçük işletmelerin sayısında gözlenen yüzde 29.2’lik gerileme 200 dekar çizgisine gelindiğinde yüzde 10 civarına düşmekte, sonra tekrar istikrarlı bir şekilde yükselerek 5000 dekar ve üstü aralığında yüzde 87.1’e yükselmektedir. Büyük işletmelerin mutlak sayılarında gözlenen bu hızlı gerilemeye terörden doğrudan etkilenen illerdeki gerilemenin önemli bir katkısı olmakla birlikte yegane sebep terör kaynaklı yerinden olma değildir. Zira, terörden doğrudan etkilenmemiş illerdeki sayıları ihmal edilebilir düzeyde olan 5000 dekardan büyük işletmeler hariç tutulduğunda, 200 dekardan büyük işletmelerin sayısında gözlenen aşınma ve gerileme oransal olarak daha düşük düzeyde seyretse bile bu kümede yer alan iller için de söz konusudur. Buna karşılık olarak, terörden doğrudan etkilenmiş iller kümesinde ise 5-9 dekar arasındaki işletme sayılarında gözlenen hatırı sayılır artış nispeti (yüzde 29.5) ve izleyen 10-19 dekar kümesindeki küçük bir artış (yüzde 3.6) bir kenara bırakıldığında esas itibarıyla tasarruf altındaki arazi alanı büyüdükçe işletme sayılarındaki mutlak aşınmanın ivme kazanıp, 5000 dekar ve üstünde yüzde 99’a ulaştığı bir gelişme gözlenmektedir. Büyüklük kümeleri itibarıyla işletme sayılarında görülen bu değişimlere karşılık, işletme başına düşen arazi alanı ya da ortalama işletme büyüklüğündeki değişimler söz konusu olduğunda, 5 dekardan daha küçük işletmeler kategorisinde 97.3 düzeyinden başlayan gerileme eğilimi 100 dekar sınırına ulaşıncaya kadar düzenli olarak azalarak yüzde 31.9 düzeyine düşmekte, bu noktadan sonra ise düzenli bir şekilde yükselme göstererek 5000 dekardan daha büyük işletmeler arasında yüzde 61,762.8 gibi muazzam bir düzeye yükselmektedir. Ulusal düzeyde gözlemlenen bu genel değişme örüntüsü her iki il kümesi için de küçük değişikliklerle geçerlidir.

Ancak, değişim oranlarına izafi açıdan bakıldığında (bak. Tablo 2), rakamlar terörden doğrudan etkilenmiş iller ile diğer illerdeki yapısal değişim örüntüsünde önemli bir farklılık olduğuna işaret etmektedir. Birinci kümede yer alan illerde işletmelerin 50 dekar çizgisinin altında toplanma eğilimi güç ve ivme kazanırken, diğer illerde toplanma eğilimi bu 50 dekar çizgisinin üstünden başlayıp 1000 dekara kadar uzanmaktadır, eğer 5000 dekar ve üstü işletmeleri dikkate almaz isek. Hangi açıdan bakılırsa bakılsın, diğer illerde işletmelerin toplanma eğilimi gösterdiği aralığın hayli geniş olması, yukarıda işaret

edildiği üzere, önemli olanın tasarruf altındaki arazi alanının büyüklüğü olmaktan çok işletmenin iktisadi cesameti olduğu görüşünü teyit eder görünmektedir. İkinci olarak, terörden doğrudan etkilenmiş olan illerde toplanma aralığının dar ve iktisadi kapasitenin çok zayıf olabileceği bir alana sıkışma eğilimi, genelde küçük işletmelerin aleyhine gelişmekte olan süreç karşısında küçük işletmelerin artan direncinin bir ifadesi değil, bu işletmeler üzerinde varlık sürdüren hane halklarının alternatif istihdam alanlarına geçiş yapmakta giderek daha da fazla zorlanmaları sonucu giderek daha fazla tarıma sarılmalarının bir ifadesi olarak düşünülebilir. Toprağı tasarruf biçimlerinde meydana gelen değişmelerin bir analizi bu konuyu aydınlatmada bize oldukça önemli ipuçları sağlayacaktır.

4.3. Toprağı tasarruf biçimlerinde meydana gelen değişmeler

Toprağı tasarruf biçimlerindeki mutlak ve izafi değişme oranları sadece kendi toprağını işleyen işletmelerin varlık sürdürme kapasitelerinin giderek tükendiği ve yerini giderek artan oranda diğer tasarruf biçimlerine terk ettiğini göstermektedir. Tablo 3'te gösterildiği üzere, zilyetlik biçimindeki fiili mülkiyet uygulaması yoluyla toprağı tasarruf edenler dahil, sadece kendi mülk arazilerini işleyen işletmelerin oranı on yıl içinde yüzde 31'lik bir gerileme göstererek 1991'deki yüzde 92.2'lik seviyesinden 2001 yılında yüzde 85.9'a düşmüştür. Buna söz konusu işletmelerin tasarrufları altındaki arazi alanında da benzer bir gerileme eşlik etmiş ve dolayısıyla ortalama işletme büyüklükleri iki sayım dönemi süresince hemen neredeyse bütünüyle sabit (sırasıyla 55.7 dekar ve 55.5 dekar) kalmıştır. Bu genel değişme örüntüsü terörden doğrudan etkilenmemiş iller kümesinde de geçerlidir. Buna karşılık terörden doğrudan etkilenmiş iller kümesinde yalnızca kendi mülklerini işleyen işletmelerin sayısında ulusal ortalamanın yarısı düzeyinde (yüzde 16.9) bir azalma meydana gelmiş, fakat bu işletmelerin ortalama büyüklükleri yüzde 39.9 ve mülkiyetleri altındaki toplam arazi alanı yüzde 50.1 gerileme göstermiştir. Mülkiyet altındaki toplam arazi alanının yarı yarıya azalmış olması bu il kümesindeki büyük işletmelerinin hemen neredeyse tamamına yakının yerinden olma sürecinin bir sonucu olarak üretim dışı kalmış olmasından kaynaklandığı aşıkardır. Ancak, kendi mülklerini işleyen işletmelerin sayısındaki mutlak gerileme oranının ulusal düzeyin hayli altında kalması nüfus baskısı karşısında işletmelerin miras aktarımı esnasında giderek daha fazla küçülmeleri ve alternatif istihdam alanlarına geçiş yapmada karşılaşılan güçlüklerden kaynaklanıyor olsa gerektir. Gerçekten de, terörden doğrudan etkilenmiş illerde doğurganlık düzeyi ulu-

sal ortalamamın bir hayli üstünde seyretmektedir. 2000 yılı verilerine göre bu illerdeki doğurganlık oranı ulusal ortalamadan yüzde 89, doğurganlık çağındaki (15-45 yaş arası) her yüz kadın başına düşen 0-4 yaş arası çocuk sayısı ise yüzde 67 daha fazlaydı (2000 Genel Nüfus Sayımı: 92-95).

Dahası, yaygın olarak bilindiği ve konu hakkındaki çeşitli çalışmalar tarafından da teyit edildiği üzere, yerinden olmuş nüfusun büyük bir kısmının büyük gruplar halinde ve bir anlamda can havli ile barınmak için yer bulabilme-yi umut ettikleri kentlere kitlevi halde akın etmeleri bu kentlerin barınma ve istihdam yaratma kapasitelerinin başa çıkamadığı bir yük doğurmuştur (bak Göktürk, 1998). Ancak, yerinden olmuş nüfusun kentsel emek piyasasında marjinalliğini artıran etmen sadece göçün, iktisadi ve toplumsal etkenlerin tetiklediği göçlerde sıkça görüldüğü üzere, yetişkin göçmenin çalışacak bir iş ve barınacak bir yer temin ettikten sonra hane halkının geride kalan üyelerini de kente taşımasına fırsat vermeyecek derecede ani, hazırlıksız oluşu (bak Türkyılmaz ve diğ., 1998: 7) değildir. Bunlar kadar önemli olan iki husus daha bulunmaktadır. Bunlardan biri, yerinden olma sürecinin kentsel emek piyasasının hemen neredeyse hiç ihtiyaç duymayacağı ölçüde vasıfsız her yaştan ve cinsiyetten insanı bir anda kentlere itmiş olmasıdır. İkincisi ise, yerinden olmanın hane halkının tarımsal üretimle olan bağı bir anda kesmesinden dolayı göçmenin kentsel varoluşunu desteklemek üzere kendi tarımsal kaynaklarından ve kırsal toplumsal örgütlenme yapısından aktarabileceği ya da en azından yardımına başvuracağı bütün iktisadi ve toplumsal kaynaklardan bir anda mahrum kalmasıdır. Eğer satmaya fırsat bulabildiyse, göçmenin çiftliğindeki birkaç hayvanını satmak suretiyle elde ettiği nakit onun bir anda karşılaştığı barınma ve beslenme ihtiyaçlarını karşılamamın çok gerisinde kalmış, yardım ve desteğine müracaat edebileceği kişilerin çoğunun da kendisiyle aynı konumda olması yükünü daha da ağırlaştırmıştır (bak Hacettepe Üniversitesi Nüfus Etütleri Enstitüsü, 2006: 75-86), 107-8). Göktürk'ün (1998: 57) hesaplamalarına göre, yerinden olma süreci 1990 ile 1996 yılları arasında Diyarbakır ilinde istihdam edilen her 1 kişi başına 24.04 işsiz yaratmış olup, aynı il için benzer şekilde yüksek bir oran Yüksek (2006: 156) tarafından Ersoy ve Şengül (2000)'den aktarılmaktadır. Terör nedeniyle yerinden olanın kentsel alanda karşılaştığı bu ağır tablo karşısında olağan iktisadi ve toplumsal şartların hüküm sürdüğü bir durumda kırdan kente göç edebilecek olan hane halkları ellerindeki kıt tarımsal imkanlara daha fazla sarılmış görünmektedirler. Diğer toprağı tasarruf biçimlerinde gözlenen mutlak ve izafi değişme oranları bu düşünce çizgisini destekler niteliktedir.

Tarım sayımlarında tasnif edilmiş diğer toprağı tasarruf biçimleri mülk ar-
tı kiracılık, sadece kiracılık, sadece ortakçılık, bedelsiz tasarruf ve bunların çe-
şitli kombinasyonlarıdır (bak Tablo 3). İki sayım dönemi arasında ve ülke ge-
nelinde, kendi mülk arazilerine ek olarak toprak kiralayan işletmelerin sayısı
yüzde 38,4, sadece kiracılık yoluyla toprak işleyen işletmelerin sayısı yüzde
17,8, sadece ortakçılık yapan işletmelerin sayısı yüzde 204,9, bedel ödemeksi-
zin toprak tutanların sayısı yüzde 112,1 ve diğer kombinasyonların sayısı yüz-
de 184,4'lük bir artış göstermiştir. 2001 yılı verilerine göre, bu toprağı tasar-
ruf biçimleri arasında ağırlığı en hissedilir olan mülk araziye ek olarak toprak
kiralamak (yüzde 10,5) olup, sadece kiracılık ve sadece ortakçılık yapan işlet-
melerin oransal (sırasıyla yüzde 1,8 ve 1,3) ağırlıkları daha geride kalmakta-
dır. Belirtilen bu biçimlerden herhangi biri ile toprağı tasarruf eden işletmele-
rin denetledikleri arazi alanındaki artış oranı işletme sayısındaki artıştan çok
daha yüksektir: Kendi mülklerine ek olarak toprak kiralayan işletmelerin ta-
sarrufları altındaki arazi alanı yüzde 90,5, sadece kiracılık yapan işletmelerin
tasarrufları altındaki arazi alanı yüzde 188,3, sadece ortakçılık yapan işletme-
lerin tasarrufları altındaki arazi alanı yüzde 440,9'lük bir artış kaydetmiştir.

Tablo 3. 1991 ile 2001 Yılları Arasında Toprağı Tasarruf Biçimleri İtibarıyla İşletmelerin Sayısı ve Tasarrufları Altındaki Arazi Alanında Meydana Gelen Değişmeler ve Oranları (% olarak)

İlk kâimeleri ve Toprağı tasarruf biçimleri	Sayı ve tasarruf ettikleri alan itibarıyla işletmelerin 2001 yılındaki dağılımı					Değişme oranları (% olarak)				Ortalama işletme alanında değişim (1)
	İşletme sayısı	Sütun %	Tasarruf edilen toprak alan (da)		Ortalama işletme alanı (da)	İşletme sayısında		Arazi alanında		
			Sütun %	%		Mutlak değişim (1)	İzafi değişim (2)	Mutlak değişim (1)	İzafi değişim (2)	
I- Terörden doğrudan etkilenmiş olan 14 il										
1. Kendi mülkü ve/veya zilyet	325,451	92,3	23,000,700	90,9	70,7	-16,9	-4,1	-50,1	-3,7	-39,9
2. Kendi mülkü ve kiracılık	12,337	3,5	1,288,280	5,1	104,4	22,2	41,0	-44,9	6,4	-54,9
3. Sadece kiracılık	7,147	2,1	149,971	1,8	60,1	61,2	89,5	87,9	262,1	14,1
4. Sadece ortakçılık	6,908	2,0	491,256	2,0	72,0	761,3	893,9	801,5	1639,1	4,7
5. Başkasının mülkü, bedel ödemeksizin	199	0,1	20,890	0,1	105,0	176,4	218,9	-80,0	-61,4	-92,8
6. Başkasının mülkü, iki veya daha fazla biçimde	473	0,1	40,410	0,2	95,8					
Toplam	352,764	100,0	25,297,500	100,0	71,7	-13,3	0,0	-48,2	0,0	-40,2
II Diğer iller										
1. Kendi mülkü ve/veya zilyet	2,271,660	85,1	120,423,000	75,7	53,0	-30,8	-7,7	-26,3	-13,9	6,5
2. Kendi mülkü ve kiracılık	394,990	11,4	32,939,300	20,7	108,0	39,1	85,5	60,5	87,4	15,4
3. Sadece kiracılık	47,512	1,8	2,627,510	1,7	55,3	12,8	50,5	134,9	174,3	108,1
4. Sadece ortakçılık	30,923	1,2	2,063,540	1,3	66,7	166,5	253,3	277,2	340,4	41,6
5. Başkasının mülkü, bedel ödemeksizin	9,405	0,4	443,113	0,3	47,1	111,0	181,4	365,2	443,2	120,5
6. Başkasının mülkü, iki veya daha fazla biçimde	4,868	0,2	333,669	0,2	112,7	161,7	219,0	617,2	772,1	185,5
Toplam	2,669,360	100,0	159,051,000	100,0	59,6	-25,0	0,0	-14,4	0,0	14,2
III- Türkiye										
1. Kendi mülkü ve/veya zilyet	2,597,110	85,9	143,474,000	77,8	55,2	-31,0	-7,3	-31,5	-17,9	-0,8
2. Kendi mülkü ve kiracılık	317,327	10,5	34,227,600	18,6	107,9	38,4	85,8	49,8	90,5	8,2
3. Sadece kiracılık	54,959	1,8	3,077,480	1,7	56,0	17,8	58,7	176,6	188,3	92,3
4. Sadece ortakçılık	37,833	1,3	2,560,800	1,4	67,7	204,9	309,3	325,2	440,9	39,5
5. Başkasının mülkü, bedel ödemeksizin	9,664	0,3	464,003	0,3	48,3	132,1	184,7	137,4	195,7	9,6
6. Başkasının mülkü, iki veya daha fazla biçimde	5,290	0,2	594,079	0,3	112,3	184,1	281,8	701,7	919,8	181,9
Toplam	3,022,120	100,0	184,348,000	100,0	61,0	-25,5	0,0	-21,4	0,0	5,5

(1) Her bir sayımın tasarruf biçimi itibarıyla işletmelerin sayı ve tasarrufları altındaki alanın meydana gelen değişimci gösterecektir.

(2) Her bir toprağı tasarruf biçimi itibarıyla işletme sayılarının ve tasarrufları altındaki alanın il kâimeleri toplamı içindeki oransal değişimini gösterir.

Kaynak: 1991 Genel Tarım Sayımı Tarımsal İşletmeler (Hanehalkı) Araştırma Sonuçları, s. 212-79; 2001 Genel Tarım Sayımı, Tarımsal İşletmeler (Hanehalkı), s. 166-207

Ulusal düzeyde gözlenen bu değişme örüntüleri yön itibariyle her iki il kümesi için de geçerli olmakla birlikte hız olarak büyük farklılık göstermektedir. Nitekim, hem mutlak hem de izafi olarak en büyük artış kaydeden tasarruf biçimi ortakçılık olmakla birlikte terörden doğrudan etkilenen iller kümesinde gözlenen artış diğer iller kümesinde kaydedilen artıştan en az 3 kat daha fazladır. Tasarruf biçimi itibariyle işletmelerin tasarrufu altında bulunan arazi ve ortalama işletme büyüklüğünde gözlenen artışlar sözkonusu olduğunda ise, terörden doğrudan etkilenmiş illerde sadece kendi mülklerini işleyen işletmeler ile bedelsiz olarak toprağı tasarruf eden işletmelerin tasarrufları altındaki arazi alanı mutlak ve izafi olarak ve ortalama işletme büyüklükleri mutlak olarak gerileme göstermiştir. Buna karşılık olarak diğer illerde sadece kendi mülkünü işleyen işletmelerin tasarrufları altındaki arazi alanında mutlak ve izafi olarak bir gerileme yaşanmış, diğer bütün toprağı tasarruf biçimleri yoluyla toprak işleyen işletmelerin tasarrufları altındaki arazi alanı ve ortalama işletme büyüklüklerinde önemli artışlar kaydedilmiştir. Bu bakımdan terörden doğrudan etkilenen illerde yalnızca kiracılık (yüzde 262.4) ve yalnızca ortakçılık (yüzde 1,639) yoluyla tasarruf edilen arazinin alanındaki izafi artışlar ile, diğer illerde ise arazi alanını yanında ortalama işletme büyüklüğü itibariyle herhangi bir şekilde kendi mülkü olmayan işletmelerin ortalama işletme büyüklüklerinde yüzde 41 ile yüzde 185 arasında değişen oranlarda kaydedilmiş olan artışlar dikkat çekmektedir (bak Tablo 3).

Mutlak değerleri bakımından hatırı sayılır bir oran teşkil eden ilk dört toprağı tasarruf biçiminde (yani sadece mülk, mülk + kiracılık, yalnızca kiracılık ve yalnızca ortakçılık) meydana gelen değişmeler Devlet Planlama Teşkilatı'nın büyük ve küçük işletme ayırım çizgisi dikkate alınarak incelendiğinde ise (bak Tablo 4), terörden doğrudan etkilenmemiş illerde sayısal artış ve arazi alanı itibariyle büyüme eğiliminin sadece kiracılık yapan işletmeler ile kendi mülklerine ek olarak toprak kiralayan büyük işletmeler arasında hayli güçlü olduğu görülmektedir. Buna karşılık olarak, terörden doğrudan etkilenmiş illerde ise yalnızca ortakçılık ve diğer toprağı tasarruf biçimleri ile toprak işleyen işletmeler arasında benzer şekilde güçlü bir büyüme eğilimi gözlenmektedir.

Tablo 4. Büyüklük ve Başlıca Tasarruf Biçimleri İtibariyle İşletmelerin 2001 Yılında Yüzde Olarak Dağılımı ve Sayı, Tasarrufları Altındaki Arazi Alanında Meydana Gelen Değişme Oranları (% Olarak)

Tasarruf biçimi ve il kümesi	İşletme büyük- lüğü (da)	İşletmelerin 2001'de yüzdelerlik dağılımı		Ortalama işletme büyük- lüğü (da)	1991 ile 2001 arasındaki değişme oranı (% olarak)				Ortalama işletme büyük. mutlak değişme oranı
		sayı	arazi		İşletme sayısında		Arazi alanında		
					Mutlak	İzafi	Mutlak	İzafi	
1. Kendi mülkü									
-14 il	Toplam	100,0	100,0	70,7	-16,9	0,0	-50,1	0,0	-39,9
	-199	91,5	55,3	42,7	-12,8	5,0	-23,3	53,6	-12,1
	2001	8,5	44,7	370,6	44,8	33,6	65,1	30,2	36,8
-Diğer iller	Toplam	100,0	100,0	53,0	-30,8	0,0	-26,3	0,0	6,5
	-199	95,8	71,9	39,8	-30,9	-0,2	-26,8	-0,8	5,9
	2001	4,2	28,1	137,2	-27,0	5,4	-24,8	2,0	3,0
-Türkiye	Toplam	100,0	100,0	55,2	-29,3	0,0	-31,5	0,0	-3,2
	-199	95,3	69,2	40,1	-29,1	0,2	-26,4	7,5	3,8
	2001	4,7	30,8	360,2	-32,0	-3,9	-40,8	-13,5	-12,9
2. Kendi mülküne ek olarak kiralı									
-14 il	Toplam	100,0	100,0	104,4	22,2	0,0	-44,9	0,0	-54,9
	-199	83,3	41,0	51,4	54,9	26,8	15,0	108,5	-25,8
	2001	16,7	59,0	369,1	40,5	51,3	59,5	26,5	31,9
-Diğer iller	Toplam	100,0	100,0	108,0	39,1	0,0	60,5	0,0	15,4
	-199	85,5	52,4	66,2	34,7	-3,2	59,8	-0,4	18,7
	2001	14,5	47,6	355,2	73,1	24,4	61,3	0,5	-6,8
-Türkiye	Toplam	100,0	100,0	107,9	38,4	0,0	49,8	0,0	8,2
	-199	85,4	52,0	65,6	35,3	-2,2	58,0	5,5	16,7
	2001	14,6	48,0	355,8	59,5	15,3	41,8	-5,3	-11,1
3. Sadece kiralı									
-14 il	Toplam	100,0	100,0	60,4	64,2	0,0	87,9	0,0	14,4
	-199	92,4	71,0	46,5	65,6	0,8	99,4	6,1	20,4
	2001	7,6	29,0	230,2	49,3	-9,1	64,5	-12,4	10,2
-Diğer iller	Toplam	100,0	100,0	55,3	12,8	0,0	134,9	0,0	108,1
	-199	95,1	71,1	41,4	8,6	-3,8	91,9	-18,3	76,8
	2001	4,9	28,9	326,2	385,2	329,9	424,5	123,3	8,1
-Türkiye	Toplam	100,0	100,0	56,0	17,8	0,0	126,6	0,0	92,3
	-199	94,7	71,1	42,0	13,7	-3,5	93,0	-14,8	69,7
	2001	5,3	28,9	307,4	236,8	185,8	297,1	75,2	17,9
4. Sadece ortaklık									
-14 il	Toplam	100,0	100,0	72,0	761,3	0,0	801,5	0,0	4,7
	-199	92,7	60,7	47,1	812,5	5,9	1561,8	84,3	82,1
	2001	7,3	39,3	389,4	402,0	-41,7	428,3	-41,4	5,2
-Diğer iller	Toplam	100,0	100,0	66,7	166,5	0,0	277,2	0,0	41,6
	-199	92,3	57,7	41,7	155,4	-4,2	186,7	-24,0	12,3
	2001	7,7	42,3	368,5	458,7	109,7	562,7	75,7	18,6
-Türkiye	Toplam	100,0	100,0	67,7	204,9	0,0	325,2	0,0	39,5
	-199	92,4	58,3	42,7	194,2	-3,5	244,3	-19,0	17,0
	2001	7,6	41,7	372,1	447,9	79,7	533,3	48,9	15,6

Kaynak: 1991 Genel Tarım Sayımı Tarımsal İşletmeler (İlanelik) Araştırma Sonuçları, s. 242-79;
2001 Genel Tarım Sayımı. Tarımsal İşletmeler (İlanelik), s. 166-207.

Toprağı tasarruf biçimi itibariyle işletmelerin sayıları, tasarrufları altındaki arazi alanı ve ortalama işletme büyüklüklerinde gözlenen bu değişmelerin dikkatle incelenmesi ve değişme eğilimlerinin ihtiyatla yaklaşılması gerekmektedir. İlk olarak, kendi mülklerine ek olarak toprak kiralayan işletmelerin tasarrufları altındaki arazi alanının ne kadarının kiralananmış olduğu hakkında bir bilgi mevcut değildir. Fakat, sadece kendi mülklerini işleyen işletmelerin ortalama büyüklüklerinin ulusal düzeyde 55,5 dekar, buna karşılık bu tür iş-

letmelerin ortalama büyüklüklerinin ise 104.4 dekar oldukları dikkate alınacak olursa, onların sahip oldukları toprak alanı kadar toprak kiraladıkları tahmini asılsız olmayacaktır. Sadece toprak kiralayarak tarımsal üretimde bulunan işletmelerin ortalama büyüklükleri (56.0 dekar) dikkate alındığında da benzer bir tahminde bulunmak mümkün görünmektedir. Dahası, terörden doğrudan etkilenmiş illerin kırsal alanlarında güvenlik şartlarının normalleşmesi ve diğer illerde 1991 ile 2001 yılları arasında gözlenen mutlak değişme oranlarının bu illerde de hüküm sürmeye başlaması halinde, 2011 yılına gelindiğinde ulusal düzeyde yalnızca kendi mülklerini işleyen işletmelerin oranının toplam işletme sayısının yüzde 75.5'ine, bu işletmelerin tasarrufları altındaki arazi alanının ise bütün işletmelerin denetimi altındaki toplam arazinin yüzde 61.1'ine gerileyeceği tahminini yapmak mümkün görünmektedir. Buna karşılık olarak, aynı varsayımlar altında, kendi mülklerine ek olarak toprak kiralayan işletmelerin sayısının toplam işletmelerin yüzde 18.5'ine ve tasarrufları altındaki toplam arazi alanının yüzde 31.7'ye, sadece kiracılık yapan işletmelerin sayısının yüzde 2.6'ya ve tasarrufları altındaki arazi alanının yüzde 2.0'a, yalnızca ortakçılık yapan işletmelerin sayısının yüzde 1.8'e ve tasarrufları altındaki arazi alanının yüzde 1.9'a yükseleceğini tahmin edebiliriz.

Böylece, gerek kendi mülklerine ek olarak toprak kiralayan işletmeler, gerekse sadece toprak kiralayan işletmelerin sayıları ve tasarrufları altındaki arazi alanında meydana gelen mutlak ve izafi değişmeler ile potansiyel değişme eğilimleri Margulies ve Yıldızoğlu (1983)'nin Türk tarımı için öngördükleri değişme örüntüsüne, yani kiracılık yoluyla tarımsal arazilerin iktisadi denetiminin el değiştirmesi tezine destek verir görünmektedir. Zikredilen yazarların kendi tezleri için dikkate aldıkları 1963 tarım sayımı ile 2001 tarım sayımı arasında geçen yaklaşık 40 yıllık sürede meydana gelen değişme örüntüleri de onların tezine ayrıca bir destek sağlamaktadır. Belirtilen bu dönem aralığında, kendi mülklerine ek olarak toprak kiralayan işletmelerin kendi mülkleri kadar toprak kiraladıkları varsayımı dikkate alındığında, Türk tarımında kiracılık yolu ile işlenen toplam arazi alanının mutlak değer olarak yüzde 188.6 ve izafi olarak yüzde 162.0 oranında arttığı, buna karşılık olarak sadece mülk arazilerini işleyen işletmelerin tasarrufları altındaki arazi alanının mutlak değer olarak yüzde 12.3 ve izafi olarak ise yüzde 23.7 arttığı gözlenmektedir. Bunların aksine olarak, sadece ortakçılık yoluyla işlenen arazi alanının belirtilen dönemde mutlak değer olarak yüzde 83.3, izafi değer olarak yüzde 84.8 oranında, diğer toprağı tasarruf biçimlerinin denetimleri altındaki toplam arazi alanının ise mutlak değer olarak yüzde 50.4, izafi olarak ise yüz-

de 55.0 oranında gerilediği görölmektedir.

Türk tarımında toprak mülkiyetinin el değiştirme hızının yavaşladığının da bir göstergesi olan bu değişme eğilimleri yine de doğrusal bir çizgi takip etmemektedir. Tablo 5'te gösterildiği üzere, kiralama yoluyla toprak tasarrufu 1963 ile 1980 yılları arasındaki artış ivmesini izleyen yıllarda kaybetmiş, buna karşılık olarak ortakçılık yeni bir ivme ve güç kazanmış görönmektedir. Kiracılıkta gözlenen bu ivme kaybını çok kaba hatları şu şekilde açıklamak mümkün görönmektedir: Tarımsal yapı içinde kendi mülklerini işleyen işletmelerin ayakta kalmasını güçleştiren koşullar kira ödenmesi zaruretinden dolayı kiracılık yoluyla toprağı tasarruf eden işletmelerin yükünü daha da ağırlaştırmaktadır. Buna ek olarak, kiralanabilecek toprak alanlarının küçük işletmeler tarafından terk edilen ve çok parçalı alanlar oldukları dikkate alınacak olursa, böyle tek tek ve parçalı bir haldeki kiralık alanları tek bir işletme yapısı içinde örgütlemek ve işlemek çok kolay bir işlem değildir. Zira, toprak kiralayacak olan çiftçi, işletmesini büyütebilmek için her defasında farklı kişilerle kira sözleşmesi yapmak ve onların özel taleplerine cevap vermek zorundadır. Fakat, kiracılığın ivme kaybetmesinin ve buna karşılık olarak diğer toprağı tasarruf biçimlerinin ivme kazanmasının ardında yatan başka etmenler de olmalıdır ve bu bakımdan tarımsal yapıların geleceği tek bir toprağı tasarruf biçiminin kendi güç ve kapasitesi ile açıklanabilmekten uzak görönmektedir.

Tablo 6. Faaliyet Biçimleri ve Sahip Oldukları Toprak ve Hayvan Varlıkları İtibarıyla İşletmelerin 2001 Yılındaki Dağılımları

İkümeleri ve Tarımsal faaliyet biçimi	Toplam İşletme sayısı		Tasarruf altındaki toplam arazi alanı (da)		Ortalama işletme büyüklüğü (da)		Sahip olunan küçük baş hayvan sayısı		Ortalama küçük baş hayvan sayısı		Sahip olunan büyük baş hayvan sayısı		Ortalama büyük baş hayvan sayısı	
	%	%	%	%	%	%	%	%	%	%	%	%	%	%
I-Terörden doğrudan etkilenmiş olan 14 il														
Toplam	374648	100,0	25297500	100,0	67,5	7159220	100,0	19,1	1312840	100,0	3,5			
1. Birkisel üretim ve hayvancılık	278127	74,2	19370100	76,4	69,5	6366720	88,9	22,9	1198580	91,3	4,3			
2. Sadece birkisel üretim	71580	19,1	5930360	23,4	82,8	0	0,0	0,0	0	0,0	0,0			
3. Sadece hayvancılık	24942	6,7	47027	0,0	1,9	792506	11,1	31,8	114263	8,7	4,6			
II-Diğer iller														
Toplam	2702000	100,0	159051000	100,0	58,9	20391800	100,0	7,5	9834600	100,0	3,6			
1. Birkisel üretim ve hayvancılık	1796310	66,5	114118000	71,7	63,5	18645500	91,4	10,4	9564760	97,3	5,3			
2. Sadece birkisel üretim	858002	31,8	44547600	28,0	51,9	0	0,0	0,0	0	0,0	0,0			
3. Sadece hayvancılık	47887	1,8	384987	0,0	8,1	1746310	8,6	36,6	269832	2,7	5,7			
III-Türkiye														
Toplam	3076650	100,0	184348000	100,0	59,9	27551000	100,0	9,0	11147400	100,0	3,6			
1. Birkisel üretim ve hayvancılık	2074440	67,4	133438000	72,4	64,3	25012200	90,8	12,1	10763300	96,6	5,2			
2. Sadece birkisel üretim	929582	30,2	50477900	27,4	54,3	0	0,0	0,0	0	0,0	0,0			
3. Sadece hayvancılık	72629	2,4	432014	0,0	5,9	2538820	9,2	35,0	384095	3,4	5,3			

Kaynak: 2001 Genel Tarım Sayımı, Tarımsal İşletmeler (Hanehalkı), s. 34-76

Uzun erimli gelişme eğilimlerinin neler olabileceği hakkında bir fikir yürütmek çok sayıdaki etken hakkında peşinen bilgi ve veri sahibi olmayı gerektirmektedir ve bunların çoğu elimizde mevcut değildir. Yine de, kuramsal çözümler ile ampirik gözlem sonuçlarının tecrübî olarak bir araya getirilmesi suretiyle belli bir yorum geliştirmek mümkün görünmektedir. İlk olarak, toprak mülkiyetine yatırım yapmak yapıyı belli bir yönde değiştirmenin bir önkoşuludur. Kapitalist bir iktisadi yapı içinde bu, Mann ve Dickinson (1978)'un ampirik olarak gösterdikleri üzere, toprak mülkiyetine yatırılmış belli bir sermayenin ekonominin diğer kesimlerine yatırılmış aynı miktar sermayenin geri kazanılma hızı ve oranına eşit veya yüksek olması halinde gerçekleşebilmektedir. Fakat, bugüne kadar Türk tarımındaki genel kârlılık oranları ticaret ve sanayi sektörlerindeki oranların hayli gerisinde kalmış ve bu durum kapitalist bir ruh ve beklenti ile tarıma dışarıdan yatırım yapmayı caydırıcı bir etkiye bulunmuştur. Aynı iktisadi akılçılık toprak mülkiyetine kırsal cemaatin kendi içinden yapılacak yatırımları da büyük oranda caydırmış ve elinde imkanı olan köylünün kendine bir iktisadi güven aralığı yaratma çabasından daha öteye gitmemiştir (bak. Sönmez, 1993: 19-20, 73-88). Bununla birlikte, kapitalist bir iktisadi ortamda işletmelerin fiziksel ve buna bağlı olarak iktisadi cesametlerinin artırılmasında toprak mülkiyetinin temerküzünün bir ön şart oluşturmadığını ifade etmek gerekir. Nitekim, Bayraç ve Yenilmez (2005: 100)'ün verdikleri rakamlara göre, Avrupa Birliği ülkelerinde 1994 yılında tarımsal üretim altında olan alanların yüzde 40.7'si işletmelerin kendi özel mülkü olmayan, aksine kiracılık vb yollarla tasarruf edilen arazilerden oluşmaktadır.

İkinci olarak, Türk tarımında topraktan ve çiftçilikten kopuş bugüne kadar mutlak ve bir anda gerçekleşen bir kopuş olmaktan çok tedrici, göçmenin tarım dışı istihdam ve yaşamda kendi durumunu kollayarak ve gelişmeleri takip ederek gerçekleştirdiği, dolayısıyla yeni istihdam ve yaşam koşullarındaki muhtemel başarı veya başarısızlıklarını gözetleyerek topraklarını bir ihtiyat akçesi olarak elinde tutmayı yeğlediği bir kopuş niteliğindedir. Bundan dolayı, kırsal göçün toprak piyasasına toprak arz etmesi ile göçün gerçekleştiği dönem arasında bazen bir neslin hayat süresi kadar uzun bir zaman aralığı vardır. Dahası, yakın zamana kadar kırsal ile kentsel yaşam olanakları arasındaki muazzam tezat ve toplumsal ve kültürel bakımdan uyumsuzluklar ulaşım, iletişim, şebeke suyu gibi alt yapı olanaklarının makul bir düzeyde kırsal nüfusun yaşam olanaklarının bir parçası haline gelmesiyle büyük oranda ortadan kalkmıştır. Buna karşılık kentlerin boğucu, sıkıcı ortamından geçici de ol-

sa kaçışın bir yolu olarak kırsal alanın yeniden bir cazibe merkezi haline geldiği gözlenmektedir. Nitekim, bugün Türkiye kırsalını yakından tanıyanların teslim edecekleri üzere, kırsal alanda muazzam bir mesken inşası mevcuttur ama bu binaların ancak bir kısmı kırdaki daimi ikamet edenler, geriye kalanı kentlerde yaşayanlar tarafından inşa edilmekte ve yılın ancak belli bir döneminde iskan edilmektedir.

Kırsal nüfus, istihdam, gelir ve uzun vadeli toplumsal dönüşüm sürecine katılmak ve bunda avantajlı bir konum elde etmek için bir yandan kentlere akın ederken, diğer yandan kentteki kendi dönüşümünün mahiyeti yanında kıyın ve kentin daha genel dönüşümü çerçevesinde kendi toplumsal kimliği ve kökeni ile olan bağlarını koparmamak, bu bağları kentlerde yetişmiş olsalar bile yeni neslin kimlik ve kökeninin bir parçası kılmak için büyük bir çaba göstermektedir (bak Sönmez, 2000). Bu çerçevede olarak, bugün Türk tarımının ve kırsal alanının iktisadi akılcılık ile duygusal çıkarların, pragmatizm ile değerlerin yoğun bir çatışma ve gerilimine sahne olduğunu söylemek gerekir. Toprak, alım satıma konu olması bakımından bir metadır ve iktisadi akılcılığın ötesine geçerek fahiş fiyatla satın alınmak istediğinde her zaman mevcuttur. Zira, böyle bir durum göçmenin tarım dışı varoluşunda acil ve makul bir ihtiyacın giderilmesinin, diyelim mesken edinmenin veya çocukların daha iyi öğrenim görmesinin maliyetini karşılamamanın bir yolu olarak akıcı bir şekilde kullanılabilir. Ancak, toprak aynı zamanda kökenin ve kimliğin en temel tanımlayıcılarından, geçmişini geleceğe bağlayan ata yadigarlarının belki de yegane timsalidir ve toprağını satmak insanları giderek köksüzleştiren, cemaatsizleştiren bir dünyada kimliğini, kökenini ve ata yadigarını elden çıkararak daha da kimliksiz ve kökensiz hale gelmenin bir biçimidir. Bu nedenle de, toprağın elden çıkarılmaması toplumsal ve kültürel mücadelenin önemli alanlarından biridir.

Terör nedeniyle yerinden olma süreci bu sahneye yeni unsurlar ve boyutlar katmış görünmektedir. Her şeyden önce yerinden olmanın bireylerin kendi tercih ve kararları dışında gerçekleşmiş olması, dışarıdan dayatılan her çözüm gibi, yerinden olmuş kitle içinde köken-toprak bağını daha da değerli kılmış görünmektedir. Yüksekler (2006: 148-154)'in kendileriyle mülakat yaptığı bireylerden aktardığı üzere, köye geri dönmek yaşa, cinsiyete, mesleğe, içinde bulunulan şartlara bağlı olarak farklı anlamlar taşımaktadır. Bu anlamlar anıları geride kalmış olanların mezarlarını ziyaret edebilme imkanına sahip olmaktan bilfiil köye daimi geri dönüş yaparak kentsel alandaki iktisadi ve toplumsal sefaletini sonlandırmaya kadar geniş bir yelpazeye yayılmaktadır.

Ancak, öyle anlaşılıyor ki, toprağına ve köyüne hiçbir kısıtlama olmaksızın özgürce, dilediğı şekilde ve zamanda ulaşabilmek artık sadece yukarıda işaret edilen türden bir toplumsal ve kültürel mücadele olmanın ötesine geçerek aynı zamanda siyasal bir mücadele halini almış görünmektedir.

Mülkiyetin el değıştirme imkanlarının kısıtlandığı bu şartlar altında işletme çapını genişletmenin en kolay ve makul yolu ilk bakışta toprak kiralamak olarak gözükmektedir. Sayım verilerinin de işaret ettiği üzere, toprak mülkiyeti kiracılık yoluyla toprak tasarrufunun bir ön şartı olmaktan çok bunu destekleyen önemli bir etken mahiyetindedir ve kırsal göç ve mesleki farklılaşma süreci sonunda boşalan topraklar kiracılığın kendi tasarrufu altına çekebileceğı giderek genişleyen bir boş alan yaratmaktadır. Ancak, kendi mülklerine ek olarak toprak kiralayan işletmelerin ortalama büyüklükleri küçük ile büyük işletme ayırım çizgisinin yarısına (107.9 dekar) ancak gelebilmekte olup, bu şekilde toprağı tasarruf eden işletmelerin yüzde 85.4'ü 200 dekardan daha küçüktür. Sadece kiralama yoluyla toprak işleyenlerin ortalama toprak alanı ise bunun da altında (56.0 dekar) olup, 200 dekardan daha küçük olanların oranı yüzde 94.7'dir. Bu hususlar dikkate alındığında, bu toprağı tasarruf biçimlerinin henüz kırsal göçün atıl bıraktığı toprakları iktisadi denetim altına alacak ve bu yolla ulusal tarımsal yapılarda kapitalist işletmecilik yönünde bir dönüşümün öncüsü ve ana mihrakı olacak bir kabiliyete sahip olmadıklarını belirtmek gerekir. Aksine, bugün içinde bulunulan şartlar ve işletme büyüklükleri itibarıyla kiralama yoluyla toprağı tasarruf biçimi çiftçi hane halklarının tarımsal yapı içinde varlıklarını sürdürmek veya topraktan kopuşlarını geciktirmek için başvurdukları bir strateji görünümü taşımaktadır. Dahası, Özesmi (2002-3: 99)'nin de işaret ettiği üzere, kiracılık her zaman gerçek anlamda bir kiracılık olmaktan çok, *icarcılık* sıfatıyla ortaklığı tanımlamak için de kullanılmaktadır. Ortaklığın bir biçimi olduğu hallerde icarcı hem toprak kirasını hem de istihdam ettiği işçilerin ya da ikinci dereceden ortakçıların ücretini aynı olarak ve ürünün belli bir nispeti biçiminde ödemektedir. Ülke genelinde kiracılığın kaç farklı biçimde uygulandığı ve burada tarif edilen biçimin ne kadar yaygın bir uygulama olduğuna dair elimizde olgusal veri bulunmamaktadır. Fakat, böyle bir uygulamanın varlığı icarcılığın her zaman saf bir kiracılık, yani miktarı önceden belirlemiş nakdi bir bedelin ödenmesi şartı ile üretim yapmak amacıyla toprağı tasarruf hakkının kiracıya geçtiğı ve üretimin planlanması ve iktisadi sonuçlarından sadece kendisinin sorumlu olduğu bir tasarruf biçimi olarak düşünemeyeceğimize işaret eder. Aksine, kiracılık, en azından burada verilen örnekte, ortaklıkla iç içe geçmiş görünmektedir.

Ortakçılık söz konusu olduğunda, öncelikle açıklanması gereken husus her iki il kümesinde gözlenen muazzam artışların kaynağının ne olduğudur. Aydın (1986: 138-159)'ın çalışmasında görüleceği üzere, ortakçılık hem bitkisel üretim hem de hayvan yetiştiriciliğinde baş vurulan bir sözleşme biçimi olup tarafların mükellefiyetleri, toprak ve üretim süreci üzerinde uyguladıkları denetim ve üründen alacakları payların değişiklik gösterdiği çok sayıdaki uygulamanın ortak adıdır. Toprağını ortakçıya veren kişinin amacı sırf atıl kalan topraktan bir miktar olsun gelir temin etmek ile kendisinin emek-yoğun kapitalist çiftçilik faaliyetlerine ucuz ve köy içinde sürekli hazır tutulan bir emek havuzu yaratmaya kadar niteliksel bakımdan büyük farklılıklar gösterebilir. Toprak ya da hayvan sahibinin amacına bağlı olarak ortakçının mükellefiyetleri ve üretim araçları üzerindeki denetiminin mahiyeti de değişiklik göstermektedir. Toprak ya da hayvan sahibi tarımsal faaliyetlerine ara vermiş ve küçük bir toprak alanına ya da hayvan sürüsüne sahipse, ortakçının üretim ve toprak üzerindeki denetimi artmakta, aksi durumda ise azalmaktadır. Bu durumun ilginç bir örneğini Bağcı (1998: 23, 46-49)'nın çalışmasında bulmaktayız. Toprakların tamamının tek bir ailenin mülkiyetinde olduğu ve tütün ve buğday üretimi yapılan Adıyaman ilindeki bir köyde ağa ailesi etnik bakımdan homojen ve tütün tarlalarındaki mevsimlik işleri yapmaya yetecek kadar işgücüne sahip hane halkları ile ortakçılık sözleşmesi yapmaktadır. Ortakçı hane halkında bağımlı nüfus, özellikle yaşlı nüfusun olması olumlu karşılanmamaktadır. Ağa ailesi hem doğrudan hem de köydeki yardımcıları aracılığıyla tarımsal üretimin her aşamasını (sürme, ekme, çapalama, gübreleme, ilaçlama, hasat vb) sıkıca denetlemekte, kendisinin belirlediği ürünler dışında ortakçının başka bir ürün yetiştirmesine izin vermemekte, hatta evin ihtiyaçları için hayvan yetiştirmesini bile yasaklamaktadır. Dolayısıyla, bu örnekte ortakçı, girdi ve ürün paylaşımı için yapılan sözleşmeden sonra toprağı kendi inisiyatifi dahilinde tasarruf eden biri değil, aksine emek arzı ve öz iş disiplini yıllık ortakçılık sözleşmesi ile denetim altına alınmış sözleşmeli tarım işçisi hüviyetine sahiptir. Benzer şekilde Özesmi (2002-3: 90), pamuk üretimindeki ortakçılık ilişkilerini betimlerken, toprak sahiplerinin emeğin miktarı, kalitesi ve kendi öz iş disiplinini sağlamalarına ne derece önem verdiklerine ve üretimlerini sürdürmek için ortakçı emeğine bağımlı hale geldiklerine dikkat çekmektedir. Gerek Bağcı gerekse Özesmi'nin çalışmaları, ortakçılık sözleşmesinden kaynaklanan yükümlülüklerini yerine getirdikten sonra ortakçı hane halkının bazı üyelerinin mevsimlik işgücü göçüne de katıldıklarına, toprak işlemek için gerekli teknolojinin bir kısmına sahip olduklarına, aksi durumda ağa ya da başkalarından bu teknolojileri kiraladıklarına işaret etmektedir.

Dolayısıyla, toprak sahibinin zaviyesinden bakıldığında, ortakçılık sözleşmesi pamuk ve tütün gibi emek-yoğun tarımsal üretimde mevsimlik ücretli işçi istidamı halinde karşılaşılabilecek emek arzı, iş disiplini ve emek verimliliğini denetleme sorunlarının asgariye indirildiği yıllık emek sözleşmesi hüviyeti kazanan akılcı bir girişimdir. Bağcı (1998)'nin de işaret ettiği üzere, ortakçı, alternatif istihdam alanlarına geçmeye istekli fakat içinde bulunduğu nesnel koşullardan ötürü bunu yapması mümkün veya akılcı olmayan biridir. Dolayısıyla, onun zaviyesinden bakıldığında, ortakçılık, kentsel istihdam piyasasında olduğu kadar mevsimlik tarım işçiliği piyasasında da emekleri yeterince değerlendirilemeyecek hane halkı üyelerinin yıllık bir sözleşme dahilinde verimli ve güvenli bir şekilde istihdamına imkan sağlayan bir iş sözleşmesidir.

Alan çalışmalarından elde edilen bu sonuçlar göstermektedir ki, ortalıkta bir değil, birden fazla ortakçılık mevcuttur. Bunlar (1) oranları önceden belirlenmiş bir katkı ve paylaşım sözleşmesi dahilinde ortakçının toprak ve üretim süreci üzerinde tam bir denetim uyguladığı biçim, (2) ortakçılık görünümündeki yıllık iş sözleşmesi yoluyla yürütülen basit, küçük veya kapitalist meta üretimi ve (3) kiracılık (icarılık) olarak adlandırılan fakat esas olarak bu iki ortakçılıktan birisini temsil eden biçim. Dolayısıyla, ortakçılık veya kiracılığın niteliği tam olarak bilinmeden tarım sayımlarında ortakçılık uygulamalarında görülen muazzam artışların gerçekte ne türden bir değişim ve dönüşüme işaret ettiklerini kestirebilmek güçtür. Bu çerçevede olarak, her iki il kümesinde gözlenen artışların ortakçılık sözleşmelerinin mahiyeti, ortakçıların kökenleri ve tarımsal ürün desenlerindeki değişimler birlikte dikkate alınarak değerlendirilmesi gerekmektedir. Yine de işaret etmek gerekir ki, ortakçılığın ana gelişme çizgisinin toprağı tasarruf biçimi olmaktan çıkarak işletme sahiplerinin mevsimlik işgücü istihdamına alternatif olarak emeği daha verimli bir şekilde denetleme uygulamasına yönelmiş olması daha muhtemeldir. Bu durum, tarımda hem kiracılık hem de kendi mülkünü işleme biçimlerinde gözlenen değişim oranları ve örüntülerine de ihtiyatla yaklaşmamız gerektiğine ve özellikle kendi mülkünü işlemenin ağırlığının rakamların ifade ettiği kadar sarsılmamış ve tehdit altına girmemiş olduğunu da ima eder.

Öte yandan, bir bedel ödemeksizin toprağı tasarruf biçiminde gözlenen artışlar tarımsal yapıları dönüştürme kabiliyetleri bakımından olmamakla birlikte yaşanan dönüşümün mahiyetini anlamak ve yorumlamak bakımından özel bir öneme sahiptir. Bu şekilde toprağı tasarruf genel olarak köylü toplumlarında yakın akrabalar, dostlar ve bir oranda cemaat üyeleri arasında gözlenen toplumsal ve iktisadi dayanışma biçimlerinden birini temsil eder (bak

Wolf, 2000: 145; Sönmez, 1993: 91). Kategorik olarak ilişki bir tarafın iktisadi veya toplumsal konumunun mutlak olarak diğerinden daha iyi veya üstün olmasını gerektirmez. Aksine, asıl amaç ortak bir köken, kimlik veya çıkarın ayakta tutulması veya ortak bir sorumluluğun birlikte yerine getirilmesi olduğu müddetçe durumu izafi olarak daha geride olan kendi gücünün üstünde bir katkı ile de sürece katılabilir. Ancak, ilişki doğrudan doğruya durumu izafi olarak daha geride olanı desteklemeye yönelik de olabilir. Her iki halde de ahlaki bir sorumluluk duygusunun bireysel maddi çıkarların üstünde tutulması önem arz eder. Bu tür dayanışmanın sık karşılaşılan biçimi miras ve satın alma yoluyla mülk edinilmiş arazilerin bir kısmı veya tamamının bir bedel talep edilmeksizin köyde kalan kardeşin, yakın akrabasının veya yardıma ihtiyacı olan bir cemaat üyesi denetimine bırakılmasıdır. Bu tasarruf biçimine sahip işletmelerin ortalama büyüklüklerinin (48 dekar) ulusal ortalamanın çok da altında olmadığı dikkate alınır, burada söz konusu olan şeyin başka türlü işe yaramayan bir şeyi dayanışmaya hasretmek gibi basit bir işlemden ibaret olmadığı aşikardır. Yine de, böyle bir ilişkinin ihsanda bulunan tarafın kendi kökeni, cemaati ile bağlarını sıcak tutma işlevi yanında geride bırakılmış arazilerin bütünüyle çayır veya çalılığa dönmemesi önlemek işlevine sahip olduğuna da işaret etmek gerekir (bak Sönmez, 2000: 65-6). Kırsal göç süreci giderek artan miktarda arazi tarımsal üretim dışına taşındığı, göçmen kendi geçmiş ve kökeni ile bağlarını sürdürmekte kararlı ve köyde atıl kalan arazileri işleyecek birileri bulunduğu sürece bu tür dayanışma uygulamaları da devam edecek görünmektedir. Ancak, bazı durumlarda kırsal göç cemaatin nüfusunu bütünüyle kentlere taşıyarak köyleri boşaltmakta, bazı durumlarda ise kendi topraklarını bile verimli bir şekilde işlemekten aciz yaşlı bir grubu geride bırakmakta olduğundan topraklar bütünüyle atıl kalabilmektedir.

Bu çerçevede işaret etmek gerekir ki, 1991 ile 2001 yılları arasında atıl duruma düşen tarımsal arazi alanı 43.3 milyon dekar olup, bunun 19.1 milyon dekarı (yüzde 44.2'si) terörden doğrudan etkilenen illerde bulunmaktadır. Bu arazinin bir kısmının kentsel genişleme ve kentler arası yol inşası sırasında bütünüyle kullanılamaz hale gelmiş olması mümkündür ama her halde şartta tamamı olmasa gerektir. Ayrıca, faaliyetlerine devam eden işletmelerin denetimi altında ve tarımsal üretime uygun olduğu halde işlenmeyen 4.7 milyon dekarlık ilave bir arazi de mevcuttur.⁸ Dolayısıyla, tarımda gözlenen daralma sadece göç kaynaklı değildir. Aksine mevcut toprakların bir kısmının nadas amaçlı olmaksızın üretimde çıkarılmasının da sürece önemli bir katkısı var-

⁸ 1991 Tarım Sayımı: 22-3, 204-41 ve 2001 Tarım Sayımı: 82-163'ten hesaplanmıştır.

dır. Bu hususları da dikkate son olarak tarımsal işletmelerin faaliyetlerinde meydana gelen değişme örüntülerini incelemekte yarar vardır.

4.3. Tarımsal faaliyet biçimlerinde meydana gelen değişmeler

Toprak mülkiyeti, işletme büyüklükleri ve toprağı tasarruf biçimleri yanında tarımsal üretim faaliyetlerinin biçimlerinde gözlenen değişmeler de tarımda başka bir açıdan da derin değişmelerin meydana geldiğine işaret etmektedir. Burada dikkate alınan tarım sayımları, faaliyet biçimleri itibariyle tarımsal işletmeleri üç kümeye tasnif etmektedir. Bunlar: (i) bitkisel ve hayvansal üretimi birlikte yürütenler, (ii) yalnızca bitkisel üretim yapanlar ve (iii) yalnızca hayvan yetiştiren işletmelerdir. Yukarıda bir örneğine işaret edildiği üzere, mülk ve toprağı tasarruf rejimlerinden kaynaklanan özel kısıtlamalar olmadığı müddetçe bitkisel ve hayvansal üretimi birlikte yürütmek köylü üretiminin evrensel özelliklerinden biridir. Piyasaya yönelik üretim yapılan şartlarda da bu iki faaliyetin zorunlu olarak birbirinden ayrılması gerekmez. Aksine, meta üretiminin bütün vasıfları ve kurumlarıyla yerleştiği bir tarımsal yapı içinde de işletmeler çeşitli sebeplerden ötürü bu iki faaliyeti birlikte yürütmeyi uygun bulabilirler ve bunun bir sonucu olarak da işletmelerin toplam üretimi içinde pazarlanan bitkisel ve hayvansal ürün oranlarında önemli değişiklikler görülebilir. Bunun bir örneği, bitkisel üretimin ağırlıklı veya bütünüyle piyasa için yürütüldüğü bir ortamda hane halkının günlük tüketimi için birkaç evcil hayvan (tavuk, sığır, koyun vb) yetiştirmek biçiminde karşımıza çıkabilir. Bunun aksine olarak, esas faaliyeti hayvan yetiştirmek olan bir işletme doğrudan tüketim ihtiyaçları için de bir miktar tahıl, sebze ve meyve yetiştirebilir. Bir başka örnek ise bitkisel üretimin bir kısmını yemlik üretimine hasredip bunu aynı zamanda hayvan yetiştiriciliği ile eklemleştirmek şeklinde karşımıza çıkabilir.

Bu örnekleri çoğaltmak mümkündür. Ancak, toplam üretim miktarından hane halkının doğrudan tüketimine ayrılan miktara ya da bazı ürünleri doğrudan tüketim amacıyla üretmeye bakarak tarımsal yapıların içinde bulunduğu durumu geçimlik üretim olarak düşünmek veya tarif etmenin doğru bir yaklaşım olmadığına işaret etmek gerekir. Bu nitelendirme özellikle Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerindeki küçük tarımsal işletmelerin durumunu tarif için kullanılmakta olup, bu yolla dolaylı olarak tarımsal yapıların geriliğine veya modernleşmemişliğine de atıfta bulunmaktadır. Şüphesiz ki, ürettiği sütü pazarda satıp, tükettiği yoğurdu bakkaldan satın almak veya ürettiği

buğdayı pazarda satın tükettiği ekmeği fırından satın almak çiftçi hane halklarının gıda üretim faaliyetlerinin mahiyeti, toplumsal ve kültürel varoluş şartları ve hayat standartları hakkında çok şeyi ifade eder. Ama bu durum kategorik olarak onların üretim faaliyetlerinin asli karakterinin geçimlik olduğunu peşinen göstermez. Bu, bitkisel ve hayvansal üretimin tamamının doğrudan tüketildiği fakat emeğin piyasaya arz edildiği bir durum için de söz konusudur. Rençperlik ve hayvan yetiştiriciliğinin büyük bir toplumsal işbölümünün parçası olarak düzenlendiği her yerde rençperler ve çobanlar hem vergi ve benzeri yükümlülüklerini yerine getirmek hem de kendi hane halkları veya cemaatleri içinde üretmedikleri kimi mal ve eşyaları elde etmek için bir mübadele ve pazar ağına her zaman düzenli bir şekilde dahil olmuşlardır. Bez, kumaş, tuz, mücevherat, kap-kaçak vb eşyanın çerçilerden veya kasaba ve kent pazarlarından elde edilmesi bunlara örnek teşkil eder. Kültürel anlamda bu araçlara ve mallara olan ihtiyaçların sürekliliği oranında pazar ile olan ilişki ve bağlar da süreklilik ve düzenlilik gösterir. Bununla birlikte, geçimlik üretim durumunu niteleyen şey, üretim için gerekli emek, kaynak ve girdiler ile olağan günlük tüketim ihtiyaçlarının köylünün veya çiftçinin kendi toplumsal kategorisi ve cemaati içindeki mübadele ilişkileri ve ağları dahilinde karşılanabilir olmasıdır. Bu tür bir iktisadi ve toplumsal varoluşun iç bütünlüğünün etkin olarak sürdürülemez hale geldiği, üretim kaynak ve girdilerinden bir veya birkaçının düzenli olarak piyasadan temin edildiği, emek ya da üründen biri ya da her ikisini düzenli olarak piyasaya arz ederek kültürel ve toplumsal gelişmenin vazgeçilemez kıldığı günlük mal ve hizmetlerin düzenli olarak piyasadan satın alındığı bir durumda artık geçimlik değil, piyasa için üretimden söz etmek gerekir.

Piyasa koşullarının egemen olduğu bir ortamda her tarımsal işletmenin kesin olarak piyasa mekanizması içinde yer aldığı söylenemez. Ancak, bugün ülkenin herhangi bir yerinde gübre, tarımsal ilaç ve traktörden birini kullanmadan tahıl ve hatta doğrudan tüketim için sebze üretebilen işletme her halde çok nadir bulunur. Benzer şekilde, kendi ürettiğinden başka tahıl, sebze, meyve ve hayvansal ürün hiç tüketmiyor olsa bile, çay, şeker, sabun, sıvı yağ ve giysiyi pazardan satın almayan; evinde radyo, televizyon, buzdolabı ve telefon gibi çağdaş kültürel araçlardan hiç birine sahip olmayan bir hane halkı her halde yok denecek kadar azdır.⁹

Bu çerçevede işaret etmek gerekir ki, Türkiye tarımında meta üretimi bütün ağırlığı ile yerleşmiştir. Yapı içinde üretim miktarları ve pazarlama oran-

⁹ Türkiye'de kırdaki ve kentte hane halklarının dayanıklı tüketim malları ile çeşitli iletişim ve ulaşım araçları sahipliği hakkındaki oranlar için bak. Hacettepe Üniversitesi Nüfus Etütleri Enstitüsü (2004: 32).

ları hakkında veri derlenen 120 bitkisel ürün çeşidi bulunmakta olup, 2002 yılı verilerine göre, toplam bitkisel üretimin yüzde 72'si pazarlanmakta, geriye kalanı ise doğrudan tüketilmektedir. Emek-ürün mübadelesinin hangi biçiminin kendilerinin iktisadi ve toplumsal refahları açısından daha fazla getirisi olduğuna dair bir muhasebe yapmak hane halkı geçim stratejilerinin ayrılmaz bir parçası olduğundan, ürün desenleri ve pazarlanma - doğrudan tüketim oranlarında şüphesiz değişiklikler söz konusudur. Yine de, tüketilen miktarın çiftçi nüfusun toplam nüfus içindeki oranına paralel olduğu dikkate alınacak olursa, genel olarak Türkiye çiftçisinin kendi gıda üretimini büyük oranda kendi denetimi altında tuttuğunu söylemek mümkündür. Toplam üretim içinde tahıl, sebze ve meyve üretiminin ağırlıklı bir yerinin olmasının bu denetimi büyük oranda kolaylaştırdığı söylenebilir. Ancak, pamuk, tütün, yağlı tohumlar, çay ve fındık gibi sanai ürünler söz konusu olduğunda toplam miktarın hemen tamamına yakını pazarlanmaktadır. Nitekim, sütün yüzde 19'u, yumurtanın yüzde 34'ü, arpanın yüzde 48'i, balın yüzde 53'ü, buğdayın yüzde 64'ü, patatesin yüzde 70'i, ham pamuğun yüzde 95'i, tütünün ise yüzde 99'u pazarlanmaktadır. Terörden doğrudan etkilenen iller kümesinde pazarlama oranı yüzde 64 olup, ulusal ortalamanın altındadır. Fakat, 2000 yılında, bu illerdeki ortalama kırsal hane halkı büyüklüğünün (7.9 kişi) ülke kırsalının genelindeki ortalama hane halkı büyüklüğünden (5.2 kişi) yüzde 33 daha fazla olduğu dikkate alınacak olursa, aslında bu illerin ürettiği toplam değer kendi nüfuslarına nispeten daha büyük bir kısmını pazarladıklarına işaret etmektedir (bak. *Tarımsal Yapı 2002*: 12-515 ve *2000 Genel Nüfus Sayımı*: 96-97).

2001 Genel Tarım Sayımı sonuçlarına göre (bak Tablo 6), tarımsal işletmelerin yüzde 67.4'ü bitkisel üretim ve hayvan yetiştirmeyi birlikte sürdürmekte, yüzde 30.2'si yalnızca bitkisel üretim yapmakta, yüzde 2.4'ü ise yalnızca hayvan yetiştirmektedir. Terörden doğrudan etkilenmiş illerde bitkisel üretim ve hayvan yetiştiriciliğini birlikte yürütme ile yalnızca hayvan yetiştiriciliği ile meşgul olma ulusal oranların üstünde bir ağırlığa (sırasıyla yüzde 74.2 ve yüzde 6.7) sahiptir. Dolayısıyla da yalnızca bitkisel üretim ile uğraşan işletmelerin oranı (yüzde 19.1) buralarda daha düşüktür. Bitkisel üretim ile hayvancılığı birlikte yürüten işletmeler, tasarruf ettikleri ortalama arazi büyüklüğü bakımından (64.3 dekar), yalnızca bitkisel üretim yapan işletmelere nazaran (54.3 dekar) daha güçlü görünmektedirler. Yalnızca hayvan yetiştiriciliği ile uğraşan işletmeler ise ortalama 5.9 dekarlık büyüklükleri ile büsbütün cüce bir görünüm arz etmektedirler ve özellikle terörden doğrudan etkilenmiş iller kümesinde bu işletmelerin toprak varlığının aslen ev, ahır, ağıl gibi zorunlu

mekanlar ile belki küçücük bir sebzelikten daha öteye geçmeyen bir vasıf taşıdığı anlaşılmaktadır. Yalnızca hayvancılıkla uğraşan işletmeler sadece tasarruf ettikleri toprak alanı bakımından değil, işletme başına ortalama 35 küçük baş (koyun ve keçi), 5.3 büyükbaş (sığır ve manda) hayvanla esas faaliyet konuları bakımından da hayli zayıf görünmektedirler ve il kümeleri itibariyle sahip olunan ortalama hayvan sayıları arasındaki farklar niteliksel sonuç doğuracak kadar büyük değildir (bak Tablo 6). Hayvanların çayır ve meralarda hiçbir harcama yapılmaksızın yetiştirildikleri, küçük baş hayvanlarda bazen mümkün olduğu üzere sürünün bir yıl içinde kendini bütünüyle yenilemiş olduğu ve ülkede canlı hayvan fiyatlarının en yüksek olduğu Kurban Bayramı gibi dönemlerde satışa sunulmuş oldukları varsayıldığında bile, bu ortalama hayvan varlığının satışından elde edilebilecek net gelir Devlet Planlama Teşkilatı'nın (2000: 7) büyük ve küçük işletme ayrımı için dikkate aldığı yıllık 4.2 milyar TL gelir kapasitesinin çok üzerine çıkamayacakları açıktır. Dahası, aradan geçen süre içinde hem toplumsal ve kültürel ihtiyaçların vasfında hem canlı hayvan fiyatlarında önemli değişiklikler olmasına rağmen, 1980 tarım sayımında Devlet İstatistik Enstitüsü'nün işletme büyüklüğünün belirlenmesinde benzer bir yaklaşımdan hareketle küçük baş hayvancılıkta 300 baş, büyük baş hayvancılık durumunda ise 100 baş hayvan varlığını büyük ve küçük işletme ayrımında bir ölçüt olarak dikkate aldığı hatırlanacak olursa, hayvan yetiştiriciliğinin her iki biçiminde de işletme ölçeklerinin çok daha küçük görüldüğünü belirtmek gerekir.

Önceki konularda olduğu gibi, tarımsal yapıların bu ekseninde meydana gelen değişimleri de 1991 ile 2001 sayımlarının sonuçlarını karşılaştırmak suretiyle resmetmek mümkün görünmektedir. Bu karşılaştırmaları yaparken hatırdan tutulması gereken önemli bir husus terörle mücadele kapsamında koyulan mera-yaylaya çıkma yasaklarının ve boşaltılan köylerin mayınlanması hayvan yetiştiriciliğine büyük bir darbe vurduğunun sıkça dile getirilmiş olmasıdır. Sayım verilerinin analizinden elde edilen sonuçlara göre (bak. Tablo 7), 1991 ile 2001 yılları arasında ülke genelinde bitkisel üretim ile hayvan yetiştiriciliğini birlikte yürüten işletmelerin sayısında yüzde 29.3, tasarruf ettikleri toprak alanında yüzde 28.7, sahip oldukları küçükbaş hayvan sayısında yüzde 46.7 ve büyükbaş hayvan sayısında yüzde 0.9 oranında bir gerileme yaşanmıştır. Terörden doğrudan etkilenmiş olan illerde bu kategoriye dahil işletmelerin sayısında meydana gelen gerileme ulusal ortalamadan çok daha yavaş (yüzde 16.9) olmuş fakat işletmelerin tasarrufları altındaki arazi alanındaki gerileme ise aksi yönde olarak çok daha yüksek (yüzde 51.2) bir düzeyde

gerçekleşmiştir. Buna karşılık olarak hayvan varlıklarındaki mutlak değişme oranları ulusal ortalama ile aynı yönde ve yaklaşık olarak aynı düzeyde seyretmiştir. Ancak, izafi değişme oranları söz konusu olduğunda, bitkisel üretim ile hayvan yetiştiriciliğini birlikte yürüten işletmeler sahip oldukları ortalama büyükbaş hayvan varlığında ulusal düzeyde yüzde 0.6'lık ve terörden doğrudan etkilenmemiş illerde yüzde 0.9'luk bir artış göstermenin dışında, her iki il kümesinde bütün karşılaştırma alanlarında gerileme göstermişlerdir. Sadece hayvancılıkla uğraşan işletmelerin sayı ve tasarruf ettikleri ortalama arazi alanında her iki il kümesinde yakın oranlarda olmak üzere önemli bir gerileme yaşanmış olup bunun ulusal ortalaması sırasıyla yüzde 31.2 ve yüzde 99.4 düzeyine ulaşmıştır. Buna karşılık, terörden doğrudan etkilenmiş illerde bu işletmelerin sahip oldukları ortalama küçükbaş hayvan sayısı izafi olarak yüzde 34.7, büyükbaş hayvan sayısı ise yine izafi olarak yüzde 14.9'luk bir artış kaydetmiştir. Diğer illerde ise, bu işletmelerin sahip oldukları küçükbaş hayvan sayısı izafi olarak yüzde 43.9'luk bir artış kaydederken büyükbaş hayvan sayısı yüzde 23.5'lik bir gerileme kaydetmiştir.

Tablo 7- 1991 ile 2001 Yılları Arasında İktisadi Faaliyet Biçimi İtibariyle İşletmelerin Sayılarında, Tasarrufları Altındaki Arazi Alanında ve Sahip Oldukları Büyük ve Küçük Baş Hayvan^a Sayılarında Meydana Gelen Değişme Oranları**

İl kümeleri ve işletmelerin yürüttükleri tarımsal faaliyetin biçimi	Mutlak değişme oranı (1) (% olarak)						İzafi değişme oranı (2) (% olarak)			
	İşletme sayısı	Tasarruf altındaki arazi alanı	Ortalama işletme büyüklüğü	Küçük baş hayvan sayısı	Ortalama küçük baş hayvan sayısı	Büyük baş hayvan sayısı	Ortalama büyük baş hayvan sayısı	Tasarruf altındaki arazi alanı	Küçük baş hayvan sayısı	Büyük baş hayvan sayısı
I-Terörden doğrudan etkilenmiş olan 14 il										
Toplam	-12,6	-48,2	-40,0	-16,1	-37,9	-0,8	11,9	0,0	0,0	0,0
1. Bitkisel üretim ve hayvancılık birlikte	-16,9	-51,2	-41,3	-48,0	-37,5	-2,0	18,0	-3,8	-5,9	-3,1
2. Sadece bitkisel üretim	18,0	32,8	52,1					26,6	29,6	
3. Sadece hayvancılık	-34,9	-87,1	-80,1	-27,8	10,9	14,0	75,1	-24,6	-99,8	34,7
II- Diğer iller										
Toplam	-25,7	-14,1	15,2	-14,7	-25,6	-1,6	32,3	0,0	0,0	0,0
1. Bitkisel üretim ve hayvancılık birlikte	-30,9	-22,7	11,9	-46,2	-22,1	-0,8	43,7	-7,1	-9,7	-2,8
2. Sadece bitkisel üretim	-8,0	18,6	29,0					23,7	38,5	
3. Sadece hayvancılık	-53,0	-33,1	42,3	-20,4	69,2	-24,8	60,0	-36,7	-99,2	43,9
III-Türkiye										
Toplam	-34,4	-31,4	4,0	-45,1	-37,4	-1,5	30,2	0,0	0,0	0,0
1. Bitkisel üretim ve hayvancılık birlikte	29,3	28,7	0,9	46,7	24,6	0,9	40,2	6,5	9,3	2,8
2. Sadece bitkisel üretim	-6,5	8,8	16,3					73,7	38,4	
3. Sadece hayvancılık	-18,0	-51,0	-11,5	-22,9	-18,1	-16,3	61,0	-15,1	-99,1	10,6

* Küçük baş hayvanlar koyun ve keçi, büyük baş hayvanlar ise sığır ve mandalardan oluşmaktadır

** Toprak sahibi olmayan işletmeleri de kapsamaktadır

(1) Aynı faaliyet kümesine dahil vakaların mutlak değerlerinde meydana gelen değişmeyi göstermektedir.

(2) Aynı faaliyet kümesine dahil vakaların il kümesi toplamı içindeki oransal değerlerinde meydana gelen değişimleri göstermektedir.

Kaynak: 1991 Genel Tarım Sayımı Tarımsal İşletmeler (İlaneler) Araştırma Sonuçları, s. 28-9, 162-199; 2001 Genel Tarım Sayımı, Tarımsal İşletmeler (İlaneler), s. 34-76.

Dolayısıyla, bitkisel üretim ile hayvancılığı birleştiren işletmelerin yapısında gözlenen değişimin esası tasarruf edilen ortalama arazi alanını ve büyükbaş hayvan varlıklarını koruyup, küçükbaş hayvan yetiştiriciliğinden giderek uzaklaşmak şeklinde gerçekleşmiş görünmektedir. Buna karşılık olarak, yalnızca hayvancılıkla uğraşan işletmelerde ise tasarruf edilen toprak alanında büyük bir gerilemeye karşılık özellikle küçükbaş hayvan varlığı bakımından mevcut işletmelerin bünyelerinin izafi olarak daha güçlü hale gel-

mesi yönünde bir dönüşüm yaşanmış görünmektedir. Tarımsal işletmelerin kendi faaliyetlerinde giderek artan bir tekbiçimlilik ve ihtisaslaşmanın işareti olan bu gelişmeler yalnızca bitkisel üretim ile uğraşan işletmelerin yapı içindeki konumlarında meydana gelen değişimler dikkate alındığında daha bir belirginlik kazanmaktadır. Nitekim, bu işletmelerin sayıları ve tasarrufları altında bulunan ortalama arazi alanı terörden doğrudan etkilenen illerde sırasıyla yüzde 36.6 ve yüzde 29.6, diğer illerde yüzde 23.7 ve yüzde 38.5'lük artışlar kaydetmiştir.

Ülke tarımında genel bir daralmanın yaşandığı bir süreçte bu işletmelerin genel daralma oranlarının tam aksi yönde ve derecesinde bir izafi ilerleme kaydetmiş olmaları ulusal tarımsal yapılardaki asli değişme yönünün işletme sayısı bakımından giderek artan bir hızla bitkisel üretime kaydığının ve tarımsal işletmelerin ikili (bitki ve hayvan yetiştiriciliği) karakterinin giderek silinmeye yüz tuttuğunun güçlü bir işaretidir. Öte yandan, yapısal değişme eğilimlerinin küçük işletmelerin bekasını giderek daha fazla tehdit ettiği bir ortamda yaşanan bu gelişmeler kırsal alandaki iktisadi ve toplumsal beka ve dönüşüm stratejilerinin ağırlık kazanan vasıfları hakkında da önemli ipuçları sağlamaktadır. Bu bakımdan birbiriyle bağlantı olan birkaç hususa işaret etmekte yarar vardır.

İlk olarak, işletmelerin ikili karakterinin giderek ortadan kalkması sürecinden en fazla etkilenen boyutun küçükbaş hayvan yetiştiriciliği olmasının mera alanlarına erişimin kısıtlanmasının ötesinde sebepleri vardır zira tarımsal üretimin bu bileşeni terörden doğrudan etkilenmemiş illerde de izafi olarak hemen aynı düzeyde bir gerileme göstermiştir. Bunun sebeplerinden birisi köy tüzel kişiliklerinin denetiminde müşterek tasarrufa tabi olan ve köy içinde yer alan mera alanlarının geçmişte tarıma açılmış olması ve nadas alanlarının daralmış olmasıdır. Zira, nadas alanları yaylalardaki meralara çıkış zamanına kadar koyun ve keçi sürülerinin otlatıldığı önemli alanlardır. Fakat, nadas, uygulamanın kolektif olduğu, yani, Anadolu köylerinde eskiden sıkça karşılaşıldığı üzere, köyün bir tarafındaki arazilerin tamamının dinlenmeye bırakılıp, diğer taraftaki arazilerin sürüldüğü bir durumda otlak alanı sağlar. Nadasa bırakılan toprak alanının daralması şüphesiz ki, tarımsal yapının gelişiminin bir göstergesi, tarımda üretkenliğin insan müdahalesi ile sürdürülen bir hal almasının işaretidir. Ama aynı süreç belli bir iktisadi faaliyetin sürdürülebilmesinin cemaat düzeyinde kolektif hareket etmeye dayalı zorunlu iç örgütlenmesini bozduğu ve çiftçiyi ferdi hareket etmeye

sevk ettiği için, otlatmaya dayalı bir hayvan yetiştiriciliğinin de yapısal varoluş şartlarını ortadan kaldırmaya hizmet etmektedir. Buna karşılık olarak, büyükbaş hayvan yetiştiriciliği açık alanlarda otlatmaya dayanmaksızın da çiftliğin dar alanları içinde sürdürülebilir bir faaliyettir ama o da hayvan yemi girdisinin teminat altına alınmasını gerektirir. Bunu sağlamanın bir yolu hayvan sayısını işletmenin yem, özellikle de ot ve saman gibi kaba yem üretme kabiliyeti ile uyumlu hale getirmektir. Zira aksi yönde bir gelişme işletmenin nakit çıktıları üzerinde büyük bir baskı uygulayacağından, toptan alımlardan kaynaklanan indirimlerden yararlanmaksızın verimli olarak sürdürülemez bir vasıf kazanmaktadır. Dolayısıyla, işletmelerin tasarrufları altındaki arazi alanı daraldıkça, ihtisaslaşma yönünde bir girişim olmadığı müddetçe bitkisel üretim ile hayvansal üretimi bir arada yürütmek iktisadi bakımdan güçleşmektedir.

İkinci olarak, hane halkı emeğinin sürekli olarak işletme üzerinde tutulmasının iktisadi ve/veya toplumsal olarak yararsız ve verimsiz olduğu halde emeğin başka iş ve istihdam biçimlerine yönelmesi bir zorunluluk arz etmektedir. Bunu tarımdan bütünüyle ve birden bire kopmaksızın yapmanın yollarından biri emek ve ürün piyasalarındaki gelişmeleri de dikkate alarak ileri teknoloji kullanmak, diğeri ise yıllık üretim takvimi dar bir zaman aralığına sıkıştırılabilir ürünlere yönelmektir. Bu iki strateji birbirlerinin alternatif olmaktan ziyade mümkün olduğunca eklemeliştirilen ve fakat şartlara göre biri diğerinden daha öne çıkan stratejilerdir. Teknoloji kullanımı sadece emek verimliliğini artıran bir şey değildir, aynı zamanda köylünün ya da çiftçinin çalışma koşullarını iyileştiren, hayat kalitesini yükselten bir unsurdur. Bu teknolojilerin yaygın olarak kullanılmaya başlandığı bir durumda bunların istihdamından geri kalmak piyasada var olabilmeyi tehdit altına soktuğu gibi, toplumsal gelişmenin gerisinde kalma duygunun gelişimine de yol açmaktadır. Başka bir şekilde istihdam edilmediği müddetçe emeğin bu şekilde serbest kalması iktisatçının gözünde işsizlik ve aylaklık olarak görünse de, çiftçinin gözünde kendi toplumsal ve kültürel varoluşunu beden işçiliğinden kurtaran ve adeta sınıf atlatan bir ilerleme teşkil eder. Dahası, teknoloji kullanımını ilerletmek ve/veya ürün desenlerini değiştirmek suretiyle serbest bırakılan emek nadiren aylaklık yapmaktadır. Aksine, çoğu halde, bu suretle kazanılmış olan ek zaman eğitime devam etmek, yeni iş ve meslekler edinmek için kullanılmakta, bu suretle de kırsal alanın toplumsal ve kültürel ortamının dönüşümüne de hizmet edilmektedir. Bir yandan

nüfus baskısının işletmelerin fiziksel cesametini küçülttüğü, diğer yandan emek ve ürün piyasalarındaki gelişmeler ile toplumsal ve kültürel gelişmelerin ise işletmelerin bir hane halkının geçim ve refahını destekleme kabiliyetini aşındırdığı bir ortamda bu stratejiler varoluşun ayrılmaz parçası haline gelmektedir. Bu varoluş şartlarında hane halkını emeğini işletme üzerine en fazla bağlayan etmenlerden birisi hayvan yetiştiriciliğidir ve bu nedenle bir ihtisas faaliyeti olmadığı müddetçe kendisinden vazgeçilmesi kaçınılmaz bir hal almaktadır.

Üçüncü olarak, kırsal alanda tarihsel olarak çiftçilikle çobanlık arasında sürüp giden iktisadi, toplumsal ve kültürel gerilim hane halkının kendi içinde de mevcuttur. Pek çok halde hanenin kendi içinde bitkisel üretimle ilgilenmenin hayvan bakımı ile ilgilenmeye karşı bariz bir toplumsal ve kültürel üstünlüğü vardır. Mevsimi ve zamanı geldiğinde yapılması, üretimin bir aşaması ile diğeri arasında çalışmaya ara vermeye imkan sağlamasından dolayı bitkisel üretim faaliyetlerinin nispeten esnek bir emek-zaman talebi vardır. Buna karşılık, hayvanların bakımının yapılması biteviye bir vasfı haizdir ve bakımdan sorumlu olanların günlük hareketlilikleri üzerinde büyük bir kısıtlama uygular. Hayvanların günlük bakımının yapılması hane halkı içinde kadın ve çocuk emeğini istihdamın önemli bir alanını oluşturur. Bu nedenle kırsal alanda örneğin çocukların eğitimi ile hayvan bakımı arasında önemli bir gerilim yaşanmakta ve çoğu halde biri diğerinin muhalifi olarak durmaktadır. Benzer şekilde, kadın açısından da evinin kadını olmak, bir parça daha iş yükünü azaltmak, ahırın ve ağılın pis kokusundan uzaklaşmak, kapısını çekip akşam eve geç gelecek şekilde bir komşunu ziyaret etmek ya da bir kaç haftalığına uzakta olan akrabalarını ziyaret etmek bir toplumsal ve kültürel ihtiyaç halini aldıkça evdeki erkekten önce ahır ya da ağıldaki hayvan en amansız muhalif olarak durur. Bu muhalefeti kırmanın en kestirme yolu hayvan bakımını işletmenin bir uğraşı olmaktan çıkarmak için mücadele vermektir. Bu yönüyle bakıldığında, bitkisel üretimi hayvansal üretimden ayırmak kırsal kadının toplumsal özgürlük ve ilerleme mücadelesinin önemli ve anlamlı bir boyutunu oluşturur. Bunlar, aşağıda ele alınacağı üzere, yerinden olmuş nüfusun bugün içinde bulunduğu durumu, kadınların, gençlerin kırsal alan yeniden dönüş yapıp-yapmamadaki tavırlarını anlamak bakımından büyük bir önemi haizdir.

5. Tartışma ve Sonuç

Terörden doğrudan etkilenmiş iller ile ülkenin geri kalan kesiminde gözlenen değişimin yön ve hızındaki farklılıklar birinci kümede yer alan illerin ulusal tarımsal yapı içindeki konumunu hissedilir oranda değiştirerek yeni bir tarımsal yapının ortaya çıkmasına yol açmış görünmektedir. 1991 yılındaki durumla karşılaştırıldığında, bu illerin ülke genelinde yalnızca kendi mülkünü işleyen işletmeler, topraksız işletmeler, ortakçılık ve kiracılıkla toprağı tasarruf eden işletmeler ve küçük işletmeler içinde olan payında hissedilir yükselmeler meydana gelmiştir. İlk olarak, bu illerde toprak sahibi olan işletmelerin ülke genelinde toprak sahibi olan işletmeler içindeki nispeti yüzde 14.2 (yüzde 10.3'ten yüzde 11.6'ya), topraksız olup herhangi bir düzenleme ile toprağı tasarruf etmeyen işletmelerin ülke toplamı içindeki oranı yüzde 52.4 (yüzde 26.3'ten yüzde 40.1'e), topraksız olup toprağı (kiracılık, ortakçılık vb yollarla) tasarruf edenlerin oranı yüzde 68.2 (yüzde 8.3'ten yüzde 13.9'a) artış kaydetmiştir. İkinci olarak, toprağı tasarruf biçimleri itibariyle, yalnızca kendi toprağını işleyen işletmelerin ülke genelinde aynı kümede yer alan işletmeler içindeki oranı izafi olarak yüzde 20.4, kiracılık yoluyla toprak işleyenlerin oranı yüzde 39.4, ortakçılık yapanların oranı yüzde 182.5 ve bedel ödemeksizin başkalarının toprağını işleyen işletmelerin oranı yüzde 30.3 artış kaydederken kendi mülklerine ek olarak toprak kiralayan işletmelerin oranı yüzde 11.7'lik bir gerileme göstermiştir. İşletmelerin tasarrufları altındaki toplam arazi alanı söz konusu olduğunda, sadece ortakçılık yapan işletmelerin tasarruf ettikleri arazi alanının ülke genelinde ortakçılık yoluyla tasarruf edilen toplam arazi alanı içindeki nispeti yüzde 112'lik bir artış gösterirken, diğer biçimlerde toprağı tasarruf edenlerin tasarrufları altındaki arazi alanında keskin düşüşler yaşanmıştır. Üçüncü olarak, işletmelerin fiziksel cesameti (tasarruf ettikleri arazi alanı itibariyle büyüklükleri) söz konusu olduğunda, 100 dekardan küçük işletmelerin ülke genelinde aynı kategoride yer alan işletmeler arasındaki sayısal ağırlıkları yüzde 22.4 ve tasarruf ettikleri arazi alanı yüzde 12.6 artış kaydetmiştir. Buna karşılık 100 dekardan daha büyük işletmelerin sayısal ağırlıkları yüzde 34.6 ve bu işletmelerin tasarrufları altındaki arazi alanı ise yüzde 83'lük bir gerileme göstermiştir. Son olarak, işletmelerin tarımsal faaliyet biçimleri söz konusu olduğunda, bitkisel üretim ve hayvan yetiştiriciliğini birlikte yürüten işletmelerin ülke genelinde aynı kümede yer alan işletmeler içindeki ağırlıkları işletme sayısı itibariyle yüzde 17.5, sadece bitkisel

üretim yapan işletmelerin sayısal ağırlıkları yüzde 26.3, sadece hayvancılık yapan işletmelerin sayısal ağırlıkları yüzde 25.2'lik bir artış kaydederken, bu işletmelerin tasarrufları altındaki arazi alanı sırasıyla yüzde 31.6, yüzde 38.3 ve yüzde 71.9 gerileme göstermiştir.

Böylece, işletmelerin fiziksel cesametleri söz konusu olduğunda, terörden doğrudan etkilenmiş illerin tarımsal yapısı bugün artık ulusal tarımsal yapıların daha zayıf bir parçasının oluşturmaktadırlar. Bu illerdeki doğurganlık oranı ve doğurgan çağdaki kadın başına düşen ortalama çocuk sayısı, yukarıda işaret edildiği üzere, ulusal ortalamaların hayli üstündedir. Bu hal bir yandan kendi toprağını işleyen işletmeler üzerinde miras hukukunun gereği olarak ortaya çıkan bölünmelerden dolayı, diğer yandan ise genel nüfus artışından dolayı işlenebilir tüm alanlar üzerinde ülkenin geri kalan kısmına nazaran daha büyük bir nüfus baskısı oluşturmaktadır. İşlenebilir alanlar üzerindeki mutlak nüfus baskısının iktisadi ve toplumsal etkilerini tarımsal üretimde verimlilik artışları yoluyla kısmen dengelemek mümkün olsa bile bu süreç çiftçi nüfus başına işlenen arazi alanının genişlemesiyle birlikte gitmediğinde ülkedeki genel toplumsal ve iktisadi gelişme ve kalkınma sürecine ayak uydurmak mümkün olmayacaktır. Toprağı tasarruf biçimleri incelenirken ifade edildiği üzere, 1991 ile 2001 yılları arasında geçen sürede 43 milyon dekardan daha büyük bir alan üretim dışı kalmış olup, kiracılık ve/veya ortakçılık yoluyla toprağı tasarruf biçimlerinde kaydedilen artışlar atıl kalan alanları bütünüyle üretim altına alma noktasından hayli uzaktır. Aynı dönemde terörden doğrudan etkilenmiş illerde ise 19 milyon dekardan daha büyük bir alan tarımsal üretim dışı kalmış olup, bu alan Köye Dönüş projesi çerçevesinde yerinden olmuş nüfusun rehabilitasyonu için kırsal alanda mevcut tarımsal kaynak olarak düşünülmektedir. Ülkenin diğer kesimlerinde olduğu kadar terörden doğrudan etkilenmiş illerde de iki sayım dönemi arasında tarımsal üretim dışı kalan alanın bir miktarının kentsel genişleme, yol yapımı ve diğer bayındırlık faaliyetleri sonucu artık tarımsal amaçlar için kullanılamaz hale gelmiş olması mümkündür. Ancak, bu arazi alanının tamamı hala tarımsal amaçlarla kullanılabilir bir halde olsa bile yerinden olmuş nüfusun bu alandaki toplumsal ve iktisadi varoluşunun bütünüyle yeniden inşası hayli zor görünmektedir. Muhtemel zorlukların bir boyutu ülkedeki tarımsal yapıları belli bir şekilde değiştirmeye zorlayan makro iktisadi ve toplumsal etkenlerle alakalıdır ve terörden doğrudan etkilenmemiş illerde gözlenen gelişme eğilimleri bu bakımdan yeterince ipucu sağlamakta-

dır. Fakat, bu genel etkilerin yerel etkilerle, özellikle yerinden olmuş nüfusun kendisinin geçirmiş olduğu dönüşümlerle eklemleserek bir sonuç üreteceği gerçeği dikkate alındığında, bunların dikkatle incelenmesi ve yorumlanmasına ihtiyaç vardır.

Bu amaçla ilk olarak işaret etmek gerekir ki, *Köye Dönüş Projesi* çerçevesinde yapılan geri dönüşler yerinden olmuş nüfusun çok küçük bir oranının geri dönmesine yardımcı olmuş görünmektedir. İçişleri Bakanlığı verilerine göre, şimdiye kadar 23,078 hane halkı ve bunlara mensup 137,636 birey köye geri dönüş yapmıştır (T.C. İçişleri Bakanlığı Strateji Geliştirme Başkanlığı, 2006: 9). İçişleri Bakanlığı kayıtlarında güvenlik nedeniyle yerinden olmuş nüfus 55,108 hane halkına mensup toplam 346,308 birey olarak yer aldığından yerinden olmuş nüfusun yüzde 40 geri dönüş yapmış olarak görünmektedir. Fakat, *Türkiye Göç ve Yerinden Olmuş Nüfus Araştırması'nın*, terörden doğrudan etkilenmiş 14 ilde 1985-2005 arasında güvenlik nedeniyle yerinden olmuş kırsal nüfus toplamını 837,200 kişi, ayrıldıkları yerleşim yerine ya da yakınına dönenlerin oranını ise yüzde 16.1 olarak tahmin ettiği (Hacettepe Üniversitesi Nüfus Etütleri Enstitüsü, 2006: 61, 91) dikkate alınacak olursa, yerinden olmuş nüfusun büyük bir kısmının hâlâ bu konumunu sürdürdüğünü belirtmek gerekir. Projeye verilen bu düşük cevabın arkasında yatan önemli etkenlerden birisi kırsal yerleşimlerin büyük bir kısmının henüz geri dönüşe açılmamış olmasıdır. Son dönemde terör sarmalının tekrar tırmanışa geçmesi yerleşimlerin tekrar yerleşime açılmasını şüphesiz geciktirmektedir. Fakat, konu hakkındaki çalışmalardan anlaşıldığı kadarıyla, idari bir kısıtlamanın olmadığı bir durumda bile önceden döşenmiş mayınların temizlenmemiş olması ve bazı yerleşimlerde köy korucularının fiili denetimi ele geçirmiş olmasından kaynaklanan güvenlik sorunları da geri dönüş yapmak isteyenler üzerinde caydırıcı bir etkide bulunmaktadır.

İkinci olarak, yerinden olma sürecinin başlamasının üzerinden 20 yıldan daha uzun bir süre geçmiş ve nüfusun yüzde 98'i en az 10 yıl önce yerleşimleri terk etmiştir (bak. Hacettepe Üniversitesi Nüfus Etütleri Enstitüsü, 2006: 59). Az sayıdaki vakada ekim ve hasat için verilen sınırlı izinler dışında, aradan geçen süre içerisinde tarımsal araziler ve meskenler hiçbir bakım yapılmaksızın bütünüyle terk edilmiş, üretim araçları elden çıkarılmış, yerleşimlerin mevcut alt yapıları yıpranmıştır. Bu nedenle hane halkı düzeyinde köye geri dönmek büyük bir mali harcama yapmayı hatta belki bazı durumlarda

her şeyi bütünüyle yeniden kurmayı gerektirmektedir. Tazminat Yasası¹⁰ kapsamında yerinden olmuş nüfusun uğramış olduğu zararın bir kısmı belli usul ve esaslar dahilinde karşılanmaktadır ve mali külfetin bir kısmının bu yolla karşılanması mümkün görünmektedir. Ancak, bugüne kadar güvenlik nedeniyle yerinden olduğu halde *Köye Dönüş Projesi*'nden yararlanmak için başvuru yapanların oranı yüzde 25.1, Tazminat Yasası'ndan yararlanmak için başvuruların oranı ise yüzde 37.1 düzeyinde kalmıştır. Köye Dönüş projesinden yararlanmak için yapılan başvuruların yüzde 25.1'i kabul edilmiş, yüzde 46.7'sinin incelemeleri devam etmekte, geri kalanlar ise başvuru aşamasında ya da inceleme sonunda reddedilmiş görünmektedir. Buna karşılık Tazminat Yasası'ndan yararlanmak için yapılan başvuruların ise yüzde 1.1'i incelenip kabul edilmiş, yüzde 87.4'ünün incelemesi devam etmekte olup diğerlerinin ise başvuru aşamasında ya da inceleme sonrasında reddedilmiş görünmektedir (bak. Hacettepe Üniversitesi Nüfus Etütleri Enstitüsü, 2006: 91).¹¹

Öte yandan, nüfusun geri dönüşünün mümkün ve anlamlı olabilmesi için yıpranmış ya da kullanılamaz hale gelmiş olan ulaşım, eğitim, sağlık, enerji, su vb altyapıların da kamu otoritesi tarafından onarılması veya yeniden inşa edilmesi gerekmektedir. Bu bakımdan özel bir zorluk yerleşim rejiminin dağınık olmasından kaynaklanmaktadır. Bir dizi küçük yerleşimin birbirlerinden hayli uzakta kurulmuş olması (bak. *1997 Köy Envanteri*: 2-5) bu hizmetlerin toplu bir yerleşimde sağlanabilmesi için gerekenden daha büyük bir harcamayı gerektirmektedir. Dahası, yerinden olma öncesindeki yerleşim rejiminin ye-

¹⁰ Yani, 17.7.2004 Tarih ve 5233 Sayılı *Terör ve Terörle Mücadeleden Doğan Zararların Karşılanması Hakkında Kanun*. Kanun, terör ve terörle mücadelede ötürü göç etmiş veya yerinden olmuş gerçek ve tüzel kişilerin uğramış olduğu maddi zararların karşılanması (madde 1) yanında, yerinden olmuş kişi veya nüfus kapsamında düşünülemeyecek olan ve fakat terörden veya terörle mücadelede etkilenmiş olan kamu görevlilerinin uğramış oldukları zararların bu Kanun'un öngördüğü miktarlara kıyasla eksik karşılanmış olan kısmını da mahsuben karşılamak amacındadır (geçici madde 2). Ancak, terör ve terörle mücadelede doğmakla birlikte bu Kanun'un yürürlüğe girmesinden önce açılan davalara istinaden ya da sulhen aynı veya nakdi olarak çeşitli biçim ve yollarla karşılanmış olan zararlar (madde 2 a, b, c,), kişilerin kendi kasıtları sonucu uğranılan zararlar (madde 2 e), göç veya yerinden olma içeriyor olsalar bile terör ve güvenlik kaygıları dışındaki iktisadi ve toplumsal sebeplerle uğranılan zararlar (madde 2 d) karşılanacak olan zararlar kapsamı dışında tutulmaktadır. Ayrıca, 3713 Sayılı Terörle Mücadele Kanunu'nun 1, 3 ve 4. maddeleri kapsamındaki suçlar ile terör olaylarına yardım ve yataklık etmek suçlarından mahkum olanların bu fiillerinden dolayı uğradıkları zararların karşılanmayacağı da hükme bağlanmıştır (madde 2 f). Kanunda karşılanması öngörülen maddi zararlar şu şekilde belirlenmiştir (madde 7): (a) Hayvanlara, ağaçlara, ürünlere ve diğer taşınır ve taşınmazlara verilen zararlar, (b) Yaralanma, sakatlanma ve ölüm hallerinde uğranılan zararlar ile tedavi ve cenaze giderleri, ve (c) Terörle mücadele kapsamında yürütülen faaliyetler nedeniyle kişilerin mal varlıklarına ulaşamamalarından kaynaklanan maddi zararlar.

¹¹ Köye Dönüş ve Rehabilitasyon Projesi'nin uygulanması çerçevesinde kamu tarafından köye geri dönüş yapacak kişilere ve köylere yapılan yardımların miktar ve konuları için bakınız T.C. İçişleri Bakanlığı Strateji Geliştirme Başkanlığı (2006). Proje uygulamasının genel bir değerlendirmesi için bakınız Üstel ve Ece (2004). Projenin, Tazminat Yasası ile bağlantılı olarak il düzeyinde uygulanması hakkındaki daha yeni değerlendirmeler için bakınız Yüksekler (2006: 144-172), Çelik (2006: 183-191), Kurban (2006: 203-215) ve Aker (2006: 242-244).

niden inşa edilmesi Türk tarımı ve kırsal alanında modernleşmenin önünde duran ciddi bir engel olduğu düşünülen, 1970'lerden itibaren Köy-Kent veya Tarım-Kent gibi siyasal projelerin de hedefi haline gelmiş olan bir yapıyı canlandırarak rehabilitasyon sürecini modernlik öncesine dönüşün bir aracı haline getirmek ikilemini de bünyesinde barındırmaktadır.

Üçüncü olarak, yerinden olmuş nüfusun tamamı her halde ve şartta köye geri dönüş yapma imkanına sahip olmadığı gibi böyle bir arzuyu da taşıyamaktadır. Nüfusun bir kısmının köyde hayatlarını kurmaya yardımcı olacak hiçbir maddi kaynağı -yüzde 17'sinin köyde toprağı, yüzde 12'sinin ise evi olmadığından (Hacettepe Üniversitesi Nüfus Etütleri Enstitüsü, 2006: 80) köye ancak tarımsal arazi satın alarak ya da ortakçılık ve kiracılık yapmak üzere dönüş yapmaları söz konusu olabilir. Köye geri dönüş yapmayı arzuladıklarını ifade edenler ise yerinden olmuş nüfusun yüzde 55'ini oluşturmaktadır (Hacettepe Üniversitesi Nüfus Etütleri Enstitüsü, 2006: 80). Bu bireylerin arzusunun özü her halde ve şartta sürekli olarak yaşamak ve/veya tekrar çiftçilik-hayvancılık yapmak üzere köye dönmek değil, kamu otoritesinin tasarruflarından ve/veya güvenlik sebeplerinden kaynaklanan bir kısıtlama olmaksızın terk ettikleri yerleşimlere diledikleri biçim ve zamanda erişebilmektir. Ayrıca, sürekli yaşama amacıyla köyde dönüş yapmak isteyenler de yeni istihdam imkanları ile desteklenmediği müddetçe geride bıraktıkları kaynakların kendilerini desteklemeye yetmeyeceğinin farkındadırlar (Yükseker, 2006: 148-54; Hacettepe Üniversitesi Nüfus Etütleri Enstitüsü, 2006: 87-95, 105-114).

Son olarak, köye geri dönüş yapma isteğı ve bu isteğın almış olduğu somut şekil ve içerik yerinden olmuş bireyin yeni yerleşim çevresinde fiilen karşılaşmış olduğu toplumsal, kültürel ve iktisadi mahrumiyetler ile aynı yerde fiilen elde etmeyi başardığı veya elde edebilmeyi umduğu başarı ve imkanlar arasındaki gerilim ve tezatlardan kaynaklanmaktadır. Kendisinin ve bağımlılarının geleceğine daha güvenle bakmalarına yardımcı olacak düzenli bir iş, makul bir gelir, ev halkını barındıracağı makbul bir mesken, çocuklarının eğitim ve öğretimi için daha iyi öğrenim hizmet ve imkanları, sağlık ve sosyal güvence hizmetlerine erişebildiği nispette yerinden olmuş bireyin yeni yerleşim çevresine uyumu kolaylaşmaktadır. Onun hayatındaki olumlu gelişmeler yerinden olma sürecinin başlangıcında çok yoğun olarak hissettiği olumsuz duyguların yerine daha olumlu beklentileri yerleştirmesine, güçlü bir şekilde hissettiği geri dönme isteğine aklı selim ile bakarak duygusal ve fiziksel enerjisini kendisi ve bağımlıları için yeni bir hayat kurmaya hasretmesine olgusal bir zemin ve kaynak teşkil etmektedir. Dahası, yeni yerleşim yerinin kent olduğu ve

kendisinin de kentlileşebildiği oranda, kırsal kökeni ile olan bağının iktisadi, toplumsal ve kültürel eksenlerini geri dönecek birinin tavrı ile değil, kentte yaşayan ve yaşamaya devam edecek birinin ilgileri ve ihtiyaçları dahilinde yeniden örgütlenme ihtiyacı artmaktadır. Kendisi eski duygularını ve ilgilerini sürdürse bile kentte yetişmiş üyelerinin kırsal hayata ve tarıma olan yabancılıkları hane halkı düzeyinde uzun erimli kararların tek bir kişinin deneyim ve arzuları çerçevesinde alınmasını daha bir güçleştirmektedir (bak. Türkyılmaz ve diğ., 1998: 98-9; Ayata ve Yüksek, 2005: 34-36; Yüksek, 2006: 148-54). Yerinden olmuş nüfusun geçirdiği bu dönüşüm, daha önce Karpat (2003: 71) tarafından Türkiye ve gelişmekte olan ülkelerdeki kırsal göçmenler hakkında yapılan bir tespitte belirtildiği üzere, kendi istekleri ile kırdan göçen bireylerin kentlerde geçirdikleri dönüşümün ana merhaleleri ve vasıfları ile büyük bir benzerlik göstermektedir. Yaş ve cinsiyet kırsal göçmenin kentsel ortama uyumu ve bütünleşmesini etkileyen önemli demografik etkenlerdir. Yaşlılar ve özellikle yaşlı kadınlar kentsel çevreye uyumda en fazla zorlanan bireyleri oluşturmaktadır zira onların büyük bir çoğunluğunun dilsel, davranışsal, öğrenimsel ve mesleki vasıfları yardım edici olmaktan çok engelleyici mahiyettedir. Köye geri dönmek isteyenlerin yaş ve cinsiyetleri hakkındaki veriler bu yorumu teyit eder niteliktedir: 55 yaşın üstündeki yerinden olmuş bireylerin yüzde 81'i köye geri dönmek isterken, 34 yaşın altındaki bireyler arasında aynı isteğe sahip olanların oranı yüzde 37.6'ya gerilemektedir; kadınların yüzde 58.5'i köye geri dönmek isterken, erkekler arasında geri dönmek isteyenlerin oranı yüzde 50.8'e gerilemektedir (bak. Hacettepe Üniversitesi Nüfus Etütleri Enstitüsü, 2006: 87).

Yerinden olmuş nüfus içinde meydana gelen bu değişimler, güvenlik koşullarının normale dönmesi halinde sürekli olarak yaşamak amacıyla köye geri dönüş yapmayı ciddi olarak isteyebilecek üç farklı birey kategorisi olduğuna işaret etmektedir. Bunlar (i) kentlerde kendileri ve/veya bağımlıları için tatmin edici bir hayat kuramamış olanlar, (ii) köyde veya mezrada geri dönüşe geçecek miktarda arazisi olanlar ve (iii) yerinden olma sürecinde başka kırsal yerleşimlere yerleşmiş ve tarımsal ve kırsal hayattan hiç kopmamış bireyler. Hane içi karar alma süreçleri, hane halkının yaşam döngüsünün neresinde bulunduğu, ürün desenleri, hangi temel altyapı ve toplumsal hizmetlerin ne ölçüde sağlandığı, bir yerleşim yerine dönüşün yoğunluğu, tarımsal üretimin tarım dışı istihdamla ne oranda eklemlenilebileceği, ulusal ekonominin genel gelişme dinamikleri, tarımsal politikaların alacağı somut biçimler ve tarımsal ürünlerin iç ve dış ticaret hadleri gibi pek çok etken bu dönüşün gerçek biçim

ve boyutlarını, yerleşimler ve tarımsal yapılar üstündeki muhtemel etkileri büyük oranda tayin edecektir. Örneğin, yerinden olmuş bireylerin kendilerinin de ifade edildiği üzere, eski komşulardan hiç birinin ya da çok azının geri dönüş yaptığı bir köy veya mezraya dönüş yapmak yalnızlık veya azlıktan kaynaklanan bir dizi soruna davetiye çıkaracağından gerçekleştirilmesi makul bir istek olmayacaktır. Benzer şekilde, bir veya birkaç üyenin köye geri dönme isteği her zaman hanenin diğer üyelerince desteklenmemekte, dolayısıyla bölünme yaşanıp yeni bağımsız birimler kurulmadıkça gerçekleştirilmesi zor görünmektedir (bak. Hacettepe Üniversitesi Nüfus Etütleri Enstitüsü, 2006: 88-9). Bu durum birey düzeyinde ifade edilmiş geri dönme isteği ile hane halkı düzeyinde geri dönme potansiyeli arasında bir ayrım güdülmesi gerektiğini göstermesi bakımından önemlidir. Öte yanda, hane halkı emeğini tarımsal faaliyetlere bağlama biçim ve derecesinden ötürü ürün desenleri ya da geri dönüşümü halinde hangi ürünlerin üretilebileceği büyük önem arz etmektedir. Üretimleri için emek-zaman tasarrufu sağlayan teknolojilerin mevcut ve istihdam edilebilir olduğu ürünler, diyelim tahıllar, sürekli olarak köye geri dönüş yapmaksızın da üretilebilir. Buna karşılık tütün, pamuk gibi ileri teknolojileri olduğunda bile hane halkı emeğinin daha uzun süre çiftlik üzerinde bağlı kalmasını gerektiren ürünlerin sürekli olarak köye dönüş yapmaksızın veya alternatif olarak bunu yapabilecek kişileri istihdam etmeksizin üretilebilmesi kolay olmayacaktır.

Dolayısıyla, terör ve güvenlik kaybı nedeniyle yerinden olup kentlere yerleşmiş nüfus içinde sürekli olarak yaşamak ve tarımla uğraşmak amacıyla köye geri dönüş yapma potansiyeli ifade edilen istek ve siyasal taleplerden daha sınırlı görünmektedir. Ulusal tarımsal yapılarda küçük işletmeler aleyhine gelişen eğilimler bu potansiyeli daha da sınırlandırmaktadır. Bu nedenle, yerinden olmuş nüfus içinde yeterince toprak sahibi olan hane halklarının pek çoğu açısından topraklarını kiracı veya ortakçılara vererek işletmek daha rasyonel olacak görünmektedir. Bölgenin özgün tarihsel ve toplumsal mirası bu toprağı tasarruf biçimlerinin yeni dönemin koşulları altında yeni usul ve uygulamalarının geliştirilmesi için önemli bir kaynak teşkil edecektir. Köye geri dönüş için yeterli toprağı olmayanların da benzer yollara başvurmaları söz konusu olacaktır. Ancak, kentsel yerleşimlere yakın olan mntıklarında, günlük ulaşım olanaklarından yararlanmak suretiyle bu konumdaki hane halklarının üretim teknolojilerinden yararlanabildikleri müddetçe üretimlerini kendilerinin sürdürmesi daha büyük bir olasılıktır. Kiracılık ve ortakçılık düzenlemeleri şüphesiz bu yolla toprak işlemeyle istekli ve yeterli dona-

nımı olan bir çiftçi nüfus gerektirecektir. Bu nüfusun bir kısmı köye geri dönüş yapmış olanlar arasından sağlanabilir ancak esas önemli kaynak artan nüfus baskısından bunalmış ve fakat kentsel iş ve meslek piyasasına katılmaları halinde izafi olarak daha büyük bir iktisadi zorluk yaşayacak olan kırsal alanda meskun ve toprak işlemeye devam eden hane halkları olacaktır. Ekonominin değişen yapısı içinde kentsel iş ve istihdam piyasasının vasıfsız emeğe hemen hiç ihtiyaç duymadığı ve kentlerde öğrenim vasfı iyi fakat atıl kalmış olan emeğin fazlasıyla mevcut olduğu da göz önüne alındığında, hemen her bakımdan vasıfsız kırsal emeğin bu istihdam piyasası içinde varlık gösterebilmesi çok daha zor olmaktadır. Nitekim, yerinden olma akabinde kentlere yerleşmiş olan nüfusun bir kısmı hâlâ gündelikçi veya gezgin mevsimlik işçi konumunda tarımsal üretim içinde kendine iş bulabilmekte ve kırsal emek piyasasındaki ücretleri daha da baskılamaktadır. Yukarıda da işaret edildiği üzere, istihdam piyasasının bu durumu ücretli tarım işliğine kıyasla kiracılık ve özellikle ortakçılık düzenlemeleri yoluyla toprağa bağlanmış ve emek verimliliğinden kendisi sorumlu bir işgücünü toprak sahipleri için daha avantajlı kılmaktadır. Dolayısıyla, geri dönüşün önündeki güvenlik nedenlerinin kalkmasının akabinde terörden doğrudan etkilenmiş kırsal-tarımsal yapılarda değişik biçimleri ile ortakçılığın ve kiracılığın daha büyük bir ivme kazanarak gelişme ihtimali hayli yüksektir. Bunun anlamı, Türkiye’de genel olduğu kadar özel olarak kırsal-tarımsal modernleşme sürecinin de boy hedefi haline gelmiş olan toprak sahipleri ile ortakçılar arasındaki tarihsel ve toplumsal bölünmenin yeniden inşa edileceğidir. Nereden ve kimin ilgi ve çıkarları açısından bakıldığına bağlı olarak böyle bir gelişmeyi olumlu ya da olumsuz olarak değerlendirmek mümkündür. Ancak, bu gelişme doğrultusunun dikkate alınması hem ulusal tarımsal yapılardaki toprağı ve emeği tasarruf biçimlerinin hem de yerinden olmuş nüfusun kırsal alanda rehabilitasyonu sözkonusu olduğunda nelerin yapılp yapılamayacağını kararlaştırılması bakımından büyük önem taşımaktadır.

Kaynaklar

- Akçay, Adnan. (1985). *Traditional Large Land Ownership and Its Transformation in Two Southeast Anatolian Villages*, (basılmamış yüksek lisans tezi) Ankara: Orta Doğu Teknik Üniversitesi.
- Akder, A. Halis. (2005). “Dünya Ticaret Örgütü’nün Tarım Anlaşması: Tehdit mi? Fırsat mı?”, *Demokrasi Platformu*, 1 (3): 11-24.

- Aker, A.Tamer. (2006). "Hakkari İli Alan Araştırması Değerlendirmesi: Yerinden Edilmenin Nedenleri, Ruhsal ve Toplumsal Sonuçları ve Geri Dönüş Süreci", "Zorunlu Göç" ile Yüzleşmek: Türkiye'de Yerinden Edilme Sonrası Vatandaşlığın İnşası (der. Dilek Kurban, Deniz Yüksek, Ayşe Betül Çelik, Turgay Ünal ve A.Tamer Aker). İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Sosyal Etüdler Vakfı.
- Akşit, Bahattin. (1988) "Kırsal Dönüşüm ve Köy Araştırmaları (1960-1980)", *Türkiye'de Tarımsal Yapılar (1923-2000)*, (der. Şevket Pamuk ve Zafer Toprak), Ankara: Yurt Yayınları.
- _____(1993). "Studies in Rural Transformation in Türkiye 1950-1990", *Culture and Economy. Changes in Turkish Villages*, (der. Paul Stirling), Cambridge: The Eoten Press.
- Arazi Kanunnâmesi, (23 Şevval 1274/1858). *Mukayeseli İslam ve Osmanlı Hukuku Külliyyatı*, (der. Ahmet Akgündüz), Dicle Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayını, No. 6, Diyarbakır: 1986.
- Ayata, Bilgin ve Deniz Yüksek. (2005). "A Belated Awakening. National and International Responses to the Internal Displacement of Kurds in Turkey", *New Perspectives on Turkey*, 32: 5-42.
- Aydın, Zülküf. (1986). *Underdevelopment and Rural Structures in Southeastern Türkiye: the Household Economy in Gisgis and Kalhana*. London: Itaca Press.
- _____(2001). "Yapısal Uyum Politikaları ve Kırsal Alanda Beka Stratejilerinin Özelleştirilmesi: Söke'nin Tuzburgazı ve Sivrihisar'ın Kınık Köyleri Örneği" *Toplum ve Bilim*, 88: 11-31.
- Bağcı, Yusuf. (1998). *Toprak Ağalığı ve Kırsal Dönüşüm: Adıyaman İli Boztepe Köyü Vak'a İncelemesi*. (basılmamış yüksek lisans tezi). Ankara: H. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Bayraç, H. Naci ve Füsün Yenilmez. (2005). "Tarım Sektörünün Yapısal Analizi ve Avrupa Ortak Tarım Politikası" *Demokrasi Platformu*, 1 (3): 91-129.
- Çelik, Ayşe Betül. (2006) "Batman İli Alan Araştırması Değerlendirmesi: Ülke İçinde Yerinden Edilmenin Sosyo-Ekonomik Sonuçları ve Geri Dönüşümünün Önündeki Engeller", "Zorunlu Göç" ile Yüzleşmek: Türkiye'de Yerinden Edilme Sonrası Vatandaşlığın İnşası, (der. Dilek Kurban, Deniz Yüksek, Ayşe Betül Çelik, Turgay Ünal ve A. Tamer Aker). İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Sosyal Etüdler Vakfı.
- Devlet Planlama Teşkilatı. (2000). *Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı, Tarımsal Politikalar ve Yapısal Düzenlemeler Özel İhtisas Komisyonu Raporu*. Yayın no: DPT:2516-ÖİK:534, Ankara.

- Dincer, Bülent, Metin Özaslan ve Taner Kavasoglu. (2003). *İllerin ve Bölgelerin Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Sıralaması Araştırması*. Ankara: Devlet Planlama Teşkilatı, (Yayın no: 2671).
- Ersoy, M. ve Şengül, H. T. (2000). *Kente Göç ve Yoksulluk: Diyarbakır Örneği*. Ankara: ODTÜ Kentsel Politika Planlaması ve Yerel Yönetimler Anabilim Dalı Yayınları.
- Göktürk, Atilla. (1998). "Araştırma Bulguları ve Günümüzdeki Diyarbakır", *Bölgeçi Zorunlu Göçten Kaynaklanan Toplumsal Sorunların Diyarbakır Kent Ölçeğinde Araştırılması. (Diyarbakır Sanayi Araştırması İle Genişletilmiş II. Baskı)*, Ankara: Türk Mühendis ve Mimar Odaları Birliği.
- Günaydın, Gökhan. (2005). "Küreselleşme Sürecinde Türkiye Tarım Sektörü: Belgelerin İzinde Bir Analiz", *Demokrasi Platformu*, 1(3):147-173.
- Hacettepe Üniversitesi Nüfus Etütleri Enstitüsü. (2004). *Türkiye Nüfus ve Sağlık Araştırması 2003*. Ankara.
- _____. (2006). (2006). *Türkiye Göç ve Yerinden Olmuş Nüfus Araştırması*. Yayın no: NEE-HÜ.06.01. Ankara.
- Hann, Chris M. (1990). *Tea and the Domestication of the Turkish State*. Modern Turkish Studies Programme Occasional Papers 1, Huntingdon, Cambridgeshire: The Eoten Press.
- İnalcık, Halil. (1993) *Osmanlı İmparatorluğu. Toplum ve Ekonomi Üzerinde Arşiv Çalışmaları, İncelemeler*. İstanbul: Eren Yayınları.
- İslamoğlu, Huri. (2000) "Property as a Contested Domain: A Reevaluation of the Ottoman Land Code of 1858", *New Perspectives on Property and Land in the Middle East*, (der. Roger Owen), Cambridge, Massachusetts ve Londra: Harvard University Press.
- Karpat, Kemal H. (2003/1974). *Türkiye'de Toplumsal Dönüşüm. Kırsal Göç, Gecekondu ve Kentleşme*. (çev. Abdulkerim Sönmez). Ankara: İmge Kitabevi.
- Keyder, Çağlar. (1983). "Paths of Rural Transformation in Turkey", *The Journal of Peasant Studies*, 11 (1): 34-49.
- _____. (1988). "Türk Tarımında Küçük Meta Üretiminin Yerleşmesi (1946-1960)", *Türkiye'de Tarımsal Yapılar (1923-2000)* (der. Şevket Pamuk ve Zafer Toprak), Ankara: Yurt Yayınları.
- _____. (1993). "The Genesis of Petty Commodity Production in Agriculture", *Culture and Economy. Changes in Turkish Villages*, (der. Paul Stirling), Cambridgeshire: The Eoten Press.
- Kip, Ergün. (1988). "Türkiye'de Taban Fiyatları, Destekleme Alımları ve İç Ticaret Hadleri" *Türkiye'de Tarımsal Yapılar (1923-2000)*, (der. Şevket Pa-

- muk ve Zafer Toprak), Ankara: Yurt Yayınları.
- Kurban, Dilek. (2006). "Batman İli Alan Araştırması Değerlendirmesi: Tazminat Yasası'nın Uygulanması" *"Zorunlu Göç" ile Yüzleşmek: Türkiye'de Yerinden Edilme Sonrası Vatandaşlığın İnşası*, (der. Kurban, Dilek, Deniz Yüksek, Ayşe Betül Çelik, Turgay Ünal ve A. Tamer Aker), İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Sosyal Etüdler Vakfı.
- Mann, Susan. A. ve James M. Dickinson, (1978). "Obstacles to the Development of a Capitalist Agriculture", *The Journal of Peasant Studies*, 5 (4): 466-481.
- Margulies, Ronnie ve Ergin Yıldızoğlu. (1983). *Agrarian Change in Republican Türkiye: Evidence and Interpretation, 1923-1970*. (Working Paper) Norwich: School of Development Studies, University of East Anglia.
- Önder, İzzettin. (1988). "Cumhuriyet Döneminde Tarım Kesimine Uygulanan Vergi Politikası" *Türkiye'de Tarımsal Yapılar (1923-2000)*, (der. Şevket Pamuk ve Zafer Toprak), Ankara: Yurt Yayınları.
- Özcan, N.A. (2002). "Bir Terör Örgütü Olarak PKK; İdeolojisi, Yöntemi, Yükselişi, Çöküşü", *Dünya'da ve Türkiye'de Terör Konferansı Bildirileri*, Ankara: TCMB Yayınları.
- Özemesi, Deniz. (2002-3). "Tarımda Ortakçılık: Ekonomik, Sosyal ve Siyasal bir Olgunun Açıklanması-Bir Güneydoğu Anadolu Örneği", *Toplum ve Bilim*, 95: 85-103.
- Sönmez, Abdulkerim. (1993). *Peasant Household Survival Strategies: Rural Transformation in the Heartland of Türkiye's Hazelnut Production Belt*. (basılmamış doktora tezi). Durham: University of Durham.
- _____. (2000). "Aile Dayanışması ve Kırsal ekonomi: Orta Karadeniz Bölgesinde Fındık Üretimiyle Bağlantılı Aile Dayanışması Üzerine Niteliksel Bir İnceleme", *H.Ü. Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 17 (1): 61-88.
- _____. (2001). "Doğu Karadeniz Bölgesi Fındık Üretim Kuşağında Toprak Ağırlığı, Köylülük ve Kırsal Dönüşüm", *Toplum ve Bilim*, 88: 69-104.
- T.C. İçişleri Bakanlığı Strateji Geliştirme Başkanlığı (2006). *Köye Dönüş ve Rehabilitasyon Projesi Bilgi Notu, 31 Mayıs 2006*. İndirilme tarihi 4.8.2006. <http://www.icisleri.gov.tr/apk/Daireler/AnaSayfa/kKOyeDonus2004.htm>
- Tekeli, İlhan ve Selim İlkin. (1988). "Devletçilik Dönemi Tarım Politikaları (Modernleşme Çabaları" *Türkiye'de Tarımsal Yapılar (1923-2000)*, (der. Şevket Pamuk ve Zafer Toprak), Ankara: Yurt Yayınları.
- Terör ve Terörle Mücadeleden Doğan Zararların Karşılanması Hakkında Kanun*, Kanun No: 5233, Kabul Tarihi 17.7.2004.
- Toprak, Zafer. (1988). "Türkiye Tarımı ve Yapısal Gelişmeler (1900-1950)",

- Türkiye’de Tarımsal Yapılar (1923-2000)*, (der. Şevket Pamuk ve Zafer Toprak), Ankara: Yurt Yayınları.
- Türk Medenî Kanunu ve Borçlar Kanunu*, İnkılap ve Aka Kitabevleri, İstanbul: 1980.
- Türkyılmaz, Ahmet, Abdülhaluk Çay, Zakir Avşar ve Mustafa Aksoy. (1998), *Doğu ve Güneydoğu Anadolu’dan Terör Nedeniyle Göçeden Ailelerin Sorunları*. Ankara: T.C. Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu.
- Üstel, Füsün ve Özlem Ece. (2004). *Zorunlu İç Göç Sonrası Köye Dönüş. Ön Rapor*. İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Sosyal Etüdler Vakfı.
- Wolf, Eric R. (2000/1966). *Köylüler*, (çev. Abdulkerim Sönmez). Ankara: İmge Kitabevi.
- Varol, Kasım. (2006). “Terörizmin Türkiye’nin Kalkınmasına Etkisi”. Emniyet Genel Müdürlüğü Terörle Mücadele ve Harekat Dairesi Başkanlığı, http://www.egm.gov.tr/temuh/terorizm10_makale4çhtm İndirilme tarihi: 5.10.2006.
- Yükseker, Deniz. (2006). “Diyarbakır’da Yerinden Edilme Sorunu: Geri Dönüş, Kentsel Sorunlar ve Tazminat Yasası Uygulamaları”, *“Zorunlu Göç” ile Yüzleşmek: Türkiye’de Yerinden Edilme Sonrası Vatandaşlığın İnşası*, (der. Dilek Kurban, Deniz Yüksek, Ayşe Betül Çelik, Turgay Ünal ve A. Tamer). İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Sosyal Etüdler Vakfı.
- Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları
- Tarım İstatistikleri 1928-36*, Yayın no: 93, Ankara: 1937.
- 1950 Tarım Sayımı Sonuçları*. Yayın no: 371, Ankara: 1956.
- 1963 Genel Tarım Sayımı Örnekleme Sonuçları*. Yayın no: 477, Ankara: 1965.
- 1980 Genel Tarım Sayımı Hanehalkı Anketi Sonuçları*. Yayın no: 1028, Ankara: (Basım tarihi belirtilmemiş).
- 1991 Genel Tarım Sayımı Tarımsal İşletmeler (Hanehalkı) Araştırma Sonuçları*. Yayın no: 1691, Ankara: 1994.
- 1997 Köy Envanteri, Türkiye*. Yayın no: 2888, Ankara: 2004.
- 2000 Genel Nüfus Sayımı. Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri*. Yayın no: 2759, Ankara: 2003.
- 2001 Genel Tarım Sayımı. Tarımsal İşletmeler (Hanehalkı)*. Yayın no: 2924, Ankara: 2004.
- İstatiksel Göstergeler 1923-2002*. Yayın no: 2790, Ankara: 2003.
- Tarımsal Yapı (Üretim, Fiyat, Değer) 2002*. Yayın no: 2885, Ankara: 2004.

Özet: Bu çalışma Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri'nde terör kaynaklı olarak yaşanan yerinden olma süreci sonucu tarımsal yapılarda gözlenen değişme eğilimlerini Türkiye tarımında yakın dönemde gözlenen yapısal değişme örüntüleriyle bağlantılı olarak incelemekte ve yorumlamaktadır. Çalışmada esas itibarıyla toprak mülkiyeti, toprak dağılımı, toprağı tasarruf biçimleri ve tarımsal işletmelerin faaliyet biçimlerinde meydana gelen değişmeler üzerine odaklanılmakta olup, bu amaçla 1991 ve 2001 tarım sayımı sonuçları dikkate alınmaktadır. Belirtilen bu yıllar arasındaki dönem Türkiye'de hem terör kaynaklı yerinden olma sürecinin hem de daha genel anlamda yeniden yapılanma politikaları çerçevesinde Türkiye tarımının yapısında köklü dönüşümlerin yaşandığı ve bu nedenle kırsal göçün daha da hızlandığı bir döneme karşılık gelmektedir. Sayım verilerinin istatistiksel analizleri göstermektedir ki, belirtilen dönemde sadece kendi toprağını işlemenin dışındaki bütün toprak tasarruf biçimlerinde olağanüstü artışlar meydana gelmiş olmakla birlikte, terör ve yerinden olma sürecinden etkilenmiş bölgelerde gözlenen değişme örüntüleri ile bu süreçten dolayı olarak etkilenmiş olan ülkenin geri kalan bölgelerinde değişme örüntüleri arasında çok önemli farklılıklar vardır.

Anahtar Sözcükler: Kırsal dönüşüm, tarımsal dönüşüm, terör, toprak tasarruf biçimleri, yapısal değişme, yerinden olma, zorunlu göç.

Abstract: This paper examines and interprets the patterns of structural change in agriculture in the Eastern and South-eastern regions of Turkey in connection with internal displacement of the rural population and the general process of restructuring at large in Turkish agriculture. It focuses on land ownership, land distribution, forms of land tenure and the type of agricultural activity in which the farms are engaged, and restricts itself to national agricultural census data of 1991 and 2001. The period between these census dates coincides with a noticeable acceleration in the process of rural displacement and a traumatic process of major restructuring at large in Turkish agriculture. The analysis of data indicates that all forms of land tenure other than solely owner occupier farming have shown extraordinary increase but with distinctively different patterns of change in the regions affected by internal displacement on the one hand and the rest of the provinces on the other.

Keywords: Agricultural transformation, forced migration, internal displacement, rural transformation, structural change, systems of land tenure, terror.